

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İLKANƏ CEYHUN qızı QAFAROVA

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİ – EYHAM

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər _____

Quliyeva Aynur Əfsər qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. LEKSİK BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏSNİFATI.....	7-31
1.1. Dildə eyham anlayışı.....	7-16
1.2. Eyham və epitetin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	16-31
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİ	
EYHAM.....	32-56
2.1. Bədii ədəbiyyatda eyhamın işlənmə xüsusiyyətləri.....	32-45
2.2. Gündəlik danışığda eyhamın təzahür vasitələri.....	45-56
NƏTİCƏ.....	57-59
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	60-64

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dil insanlar arasında ünsiyyətin çox mühüm və vacib bir vasitəsidir. Təfəkkürlə sıx əlaqəlidir, eləcə də dil informasiyanın qorunmasının, saxlanmasının sosial vasitəsi hesab edilir. Aydın başa düşülən nitqin meydana gəlməsi insanın, cəmiyyətin və şüurun sonrakı inkişafı üçün güclü bir vasitəyə çevrilmişdir.

Dilin müxtəlif funksiyaları vardır. Bunlardan ən əsası informativ və kommunikativ funksiyalardır. Əlavə olaraq dil və dil vahidləri müəyyən situasiyalarda ekspressivlik ifadə edə bilirlər. Bu da dilin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə həyata keçirilir. Hər bir dilin daxili imkanları, üslubi qatı onun məcazlarında xüsusilə nəzərə çarpır. Nitqin axıcı və maraqlı olması üçün məcazlardan yerində istifadə etmək vacibdir. Dildə məcazlıq yaradan vasitələrin olması onun malik olduğu üslubi xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu məcazlar bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi dilin üslubi leksik qatında yer tutmuşdur. Bədii ifadə vasitələrinə misal olaraq, epitet, təşbeh, metafora, metonimiya, oksimoron, eyham və s. göstərmək olar. Nitqdə hər hansı fikri izah edərkən təsir gücünü artırmaq və ya ifadəsini gücləndirmək üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bunlardan biri də qeyd etdiyimiz kimi eyhamdır. Termin kimi həm dilçilik, həm üslubiyyat, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsində istifadə olunur. Dil vahidi kimi isə əsasən bədii üslubda və qismən də məişət üslubunda işlənir. Eyham üstüörtülü deyilən söz və ifadədir, anlaşılmağına ehtiyac var. Bu vəzifə isə oxucunun üzərinə düşür.

Bu baxımdan dildə mövcud olan məcazları, üslubi fiqurları tədqiq etmək, onlar arasında olan əlaqənin ümumi və xüsusi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin malik olduğu obrazlılıq imkanlarını öyrənmək vacibdir.

Tədqiqat işində bədii ifadə vasitələri fonunda eyhamın dilçilik və ədəbiyyatda üslubi fiqur kimi xüsusiyyətlərinin araşdırılması, digər ifadə vasitələri ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin ortaya çıxarılması baxımdan aktual mövzuya toxunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində eyhamla bağlı silsilə məqalələr çap olunsa da, eyhamın bədii və linqvistik xüsusiyyətləri, onların bədii diskursda və şifahi nitqdə təzahür formaları əsaslı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Buna görə də, tədqiqat mövzumuz həm

ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı ingilis ədəbi və danışq dilində işlənən eyham üslubi fiqurudur. İngilis dilinin materialları əsasında eyham və onun növlərinin tədqiqindən, digər bədii ifadə vasitələri ilə müqayisəsindən əldə edilən nəticələr tədqiqat işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında tədqiqat apararaq eyhamın təzahür formalarını, leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən edərək təsnifatını vermək, digər bədii ifadə vasitələri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini göstərməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- ingilis dilində mövcud olan leksik bədii ifadə vasitələrini və onların üslubi xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında təhlil və tədqiq etmək;
- dildə eyham anlayışının məzmun və mənə çalarlarını müəyyən etmək;
- eyhamla bağlı tədqiqatları təhlilə cəlb etmək;
- eyhamın bədii ədəbiyyatda daşdığı funksiyaları göstərmək;
- intertekstuallığın yaranmasında eyhamın rolunu qeyd etmək;
- eyhamı dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq kontekstində təhlil etmək;
- obrazlığın yaranmasına eyhamın leksik bədii ifadə vasitəsi kimi işlənmə xüsusiyyətlərini, təzahür formalarını aşkar etmək;
- bədii əsərlərin dilində müəllifin, obrazın dilində, eləcə də gündəlik danışqda eyhamın işlənmə yeri və səbəbini göstərmək;
- eyhamın dilin frazeologiyası və onomostikası ilə əlaqəsini müəyyən etmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ingilis dilində eyham və onun işlənmə xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış monoqrafiyalar, tədqiqatlar, məqalələr və s. təşkil edir. Buraya İ.V.Arnold, U.İrvin, S.M.Keirandış, A.E.Ssurpun, V.Əhməd, G.Əliyeva, A.Quliyeva, M.Hüseynova, A.Bəylərova, N.Ç.Vəliyeva, C.Abdullayeva, A.İ.Əlizadə kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir. Uilyam Şekspir, Corc Bayron, Corc Konrad, Harper Li, Corc Oruell, Con Fauls, Frensis Skott Fitscerald, Haruki Murakami kimi ədiblərin

İngilis dilində yazılmış əsərlərdən isə ədəbi, dini, mifoloji, tarixi eyhamların təhlilində dil materialı kimi istifadə edilmişdir.

Mövzunun elmi yeniliyi. İngilis dilində eyhamın üslubi, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri əsaslı şəkildə tədqiq edilmişdir. Burada eyhamın təkcə ədəbi dildə deyil, eləcə də gündəlik danışmaq dilində işlənmə xüsusiyyətləri və şifahi nitqdə təzahür formaları ingilis dilinin nümunələri əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasından əldə edilən nəticələrdən bu mövzuya dair magistr dissertasiyalarının, diplom işlərinin, kurs və sərbəst işlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin eyhamın nitqdə işlədilməsində, onların daha dolğun qavranılmasında istifadə olunmasından ibarətdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “Bədii ifadə vasitəsi eyham və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri” adlı məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 2 fəsil, hər fəsil iki yarım fəsil olmaqla 4 yarım fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatlardan ibarətdir. Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd olunmuşdur.

“Leksik bədii ifadə vasitələrinin təsnifatı” adlanan birinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Bunlardan ilki “Dildə eyham anlayışı” adlanır. Burada leksik bədii ifadə vasitələri ilə birlikdə eyham dil vahidi (termin) kimi təhlil olunmuş, strukturu göstərilmişdir. Elmi ədəbiyyatlarda eyham müəyyən bir ədəbi, tarixi, dini, mifoloji və ya siyasi faktlara, həqiqətlərə danışmaq dilində və ya mətn daxilində aydın və açıq şəkildə işarə edilən üslubi vasitə kimi tədqiq edilir.

Birinci fəslin “Eyham və epitetin səciyyəvi xüsusiyyətləri” adlı ikinci yarım fəslində isə eyham və epitet müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir: Eyham mənə baxımdan implisit, epitet isə eksplisitdir. Epitet tarixən daha qədim və ilkindir.

Eyham isə bəşər tarixində baş verən müəyyən hadisə və situasiyalardan sonra

yanarmışdır.

“İngilis dilində leksik bədii ifadə vasitəsi – eyham” adlı ikinci fəsil isə “ Bədii ədəbiyyatda eyhamın işlənmə xüsusiyyətləri” və “Gündəlik danışığda eyhamın təzahür vasitələri” adlı yarım fəsillərdən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə müxtəlif yazıçıların əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında eyhamın məzmun və forma xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Bu zaman eyhamların qaynaqları göstərilmiş, bədii əsərdə ifadə şəklində, yaxud onomastik vahid kimi çıxış edən eyhamlar Uilyam Şekspir, Corc Bayron, Corc Konrad, , Con Fauls, Frensis Skott Fitscerald və s. müəlliflərin yaradıcılıqları əsasında təhlil edilmişdir.

İkinci yarım fəsildə isə eyhamların gündəlik nitqimizdə frazeoloji vahid, yaxud hər hansısa allüziv ad kimi çıxış etməsi, müəyyən situasiyalarda eyhamın fərqli məqsədlərlə istifadə edilməsi kimi məsələlər tədqiq edilmişdir. Həmçinin siyasi liderlərin nitqində eyhamın işlənmə xüsusiyyətlərinə də nəzər yetirilmişdir.

Nəticə hissəsində dissertasiya işindən əldə edilən nəticələr ümumi müddəalar şəklində təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısında isə tədqiqat işinin yazılmasında istifadə olunan 36 adda müxtəlif dillərdən elmi, elmi-publisistik əsərlər qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı 9 adda bədii ədəbiyyatdan və bir sıra internet resursundan da istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL

LEKSİK BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

1.1.Dildə eyham anlayışı

Üslub dil vasitələrindən məqsədyönlü bir şəkildə istifadə vasitəsidir. Üslublar həm ümumi, həm ictimai, həm də xüsusi və fərdi baxımdan özünü göstərir. Üslublar ictimai məzmun daşdıqları zaman funksional üslublar yaranır. Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, bu səbəbdən də bir neçə növə bölünür. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir.

Azərbaycan dilinin ədəbi üslubunda beş funksional üslubun adını çəkə bilərik:

1. Bədii üslub
2. Elmi üslub
3. Publisistik üslub
4. Məişət üslub
5. Rəsmi-işgüzar üslub

Sadaladığımız hər bir üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər bir üslubu digərindən fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, bədii üslub obrazlılığı və bədii ifadə vasitələrinin çox olması ilə fərqləndiyi kimi elmi üslubun da əsas səciyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlüyün verilməsidir.

Dilin üslubi qatını təşkil edən obrazlı vasitələr əsasən məcazlardan təşkil olunmuşdur. Bu məcazlar dildə bədii ifadə və təsvir vasitələrinin köməyi ilə həyata keçir. H.Ə.Həsənov məcazların yaranma tarixinin qədim olması ilə bağlı yazır: Məcazlar qədim insanların dünyagörüşü, təbiətə münasibəti ilə bağlıdır. Hər xalqın dilində işlədilən məcazlar həmin xalqın həyat tərzini, yaşadığı coğrafi mühitlə, məşğuliyyəti, iqlimi və təbiəti ilə əlaqədardır. Məcaz sözün mənası ilə bağlıdır. Məcaz dilin ifadəlilik imkanlarını artırır, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Məcazlıq sözün əsas mənasından yaranır. [10, s.223]

Poetik və obrazlı təxəyyülün bədii dildə gerçəkləşməsi üçün işlənən bədii təsvir sistemi aşağıdakı münasibətlərə uyğun olaraq tənzimlənir:

1.Hadisə, predmet və anlamlar arasında yaxın və oxşar cəhətlərə görə analoq qurmaq münasibəti. Bu yöndə əsasən bənzətmə (təşbeh) münasibətləri qurulur, istiarə də bənzətmə prinsipi əsasında formalaşır.

2.Hadisə, predmet və anlamlar arasında mənə keçidi əsasında qurulan münasibətlər. Bir mənadan başqa mənaya keçid əsasən aşağıdakı kateqoriyalara aid edilə bilər:

- məcaz, eyham, kinayə, istiarə, təşxis.

3. Hadisə, predmet və anlamlar arasında qarşılaşdırma münasibətləri:

- təzad, paradoks, qarşılaşma, mübaliğə. [5, s.61]

Ritorikaya dair tədqiqatlarda məcazi üsulların fiqurlara və troplara bölünməsinə müşahidə etmək mümkündür. Trop, sözün ya filoloji ifadənin ifadə etdiyi həqiqi, ilkin mənasının yeni, başqa mənə ilə ehtə əvəzlənməsidir ki, belə məqamda mənə zənginləşir. Dildə fiqur 2 formada müəyyən edilə bilər: Bunlardan ilki, fikrin ifadə edildiyi hər cür forma kimi müəyyən edilməsidir; Digəri isə, fiqur sözün əsl mənasında, fikirdə yaxud mülahizədə məqsədli şəkildə adi formadan kənara çıxma halı kimi müəyyən edilir. Qeyd edilən təriflərdən belə bir nəticəyə gəlinir ki, mənənin müxtəlif variantlarını troplar, strukturun müxtəlif variantlarını isə fiqurlar nəzərdə tutur . [46, s.232-233]

Hər bir məcazın strukturunda aşağıdakı tərkib hissələr özünü göstərir:

- 1) Bənzəyən (the tenor) kim və nə haqda söhbət gedir, yəni tropun məzmun planı əsas götürülür.
- 2) Bənzədilən (the vehicle) – bənzəyən nə ilə müqayisə olunur.
- 3) Bənzəyən ilə bənzədilən arasında oxşar cəhətlər göstərilir.
- 4) Bənzəyən ilə bənzədilən arasında əlaqə mövcud olur.
- 5) Müqayisənin texnikası olur.
- 6) Müqayisənin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

Məsələn, *Where the virgins are soft as the roses they twine* nümunəsində the virgins bənzəyən, the roses bənzədilən, soft bənzənən ilə bənzədilən arasında oxşar cəhət, as isə bənzənən ilə bənzədilən arasında əlaqədir. Bənzəyən (the tenor) ifadə olunan fikrin həqiqi tərəfi, bənzədilən (the vehicle) isə məcazi tərəfidir [25, s.155-

156].

Dilin leksik qatında mövcud olan məcazların bir qismindən bəhs edək. Metafora yunan sözüdür, mənə köçürülməsi deməkdir. Hər hansı əşya və predmetin əlaməti, xüsusiyyətlərinin başqa bir əşya və predmetə köçürülməsi nəticəsində metafora yaranır:

*The maid for whom his melody,
His thousand songs are heard on high.
Blooms blushing to her lover`s tale,
His queen, the garden queen, his Rose [37, s.245]*

Yuxarıdakı nümunədə *rose* metafora kimi çıxış edir və məşuqə gülə bənzədilir.

Tarixən obrazlılıq dedikdə məhz metafora nəzərdə tutulurdu. Buna səbəb isə, metaforanın məzmununda məcazlıq onun ilkin təbiəti ilə bağlı olmasındadır. Aristotelə görə əsl, orijinal metafora bənzəri olmayan əşya və hadisələr arasında oxşarlıq tapmağı tələb edir. Buna isə yalnız dahi sənətkarlar və qüdrətli söz sahibləri qadirdir. Dahi sənətkarların yaratdıqları orijinal metaforalar daim öz həyatiliyini, parlaqlığını qoruyub saxlayır və sonrakı dövrlərin bədii ədəbiyyatında bu cür metaforalara tez-tez müraciət olunur. Bəzən isə bu metaforalar obrazlılığı, koloritliyi artırmaq üçün dəyişdirilir. Dildə yeni yaranan, əvvəlcə məlum olmayan metaforalar xalis, orijinal, artıq nəinki bədii ədəbiyyatda, eləcə də danışmaq dilində işlənən və öz əksini hətta lüğətlərdə tapan metaforalar isə daşlaşmış və ya ölü metaforalar adlanır [3, s.29-30].

Nigar Vəliyeva ingilis dilində metaforalar müxtəlif fiziki xassələrin oxşarlığı sayəsində yarandığını göstərir:

1. Formasına görə oxşarlıq – “needle`s eye, tables leg”;
2. Ölçüsünə görə oxşarlıq – “midget, elephantine”;
3. Rənginə görə oxşarlıq – “orange, violet”;
4. Funksiyasına görə oxşarlıq – “hand, finger-post”;
5. Mövqeyinə görə oxşarlıq – “back of the chair, foot of the mountain”;
6. Möhkəmliyinə görə oxşarlıq – “egg-shell china, steel resolution”.

Simile (təşbeh) termini isə latın dilində olan “similes” sözündən yaranıb və bənzətmə deməkdir. Təşbeh o zaman istifadə edilir ki, iki fərqli predmetin xüsusiyyətləri qarşılaşdırılıb bənzədilir. Bu zaman as, such as, like, seem, as if kimi köməkçi sözlərdən istifadə olunur:

-A person without a knowladge is like a tree without fruit.

Bənzətmə ilə metaforanın ümumi cəhətləri çoxdur. Tropun iki növünün də məqsədi bir şeyi başqa şeyə bənzətməkdir. Lakin metaforada bənzətmə sətiraltı, bənzətmədə isə sətirüstü xarakter daşıyır. Bənzətmədə bənzəyən (the tenor) və bənzədilən (the vehicle) açıq-aşkar göstərilir və bənzətmənin bu iki ünsürü bir-birinə as, like, seem, as if, such as, as though, less, than (kimi, elə bil ki, sanki) bağlayıcıları vasitəsilə birləşir.

Məcəzların digər növü olan metonimiya termini də yunan mənşəli “metonimia” sözündən götürülüb və mənası “ad dəyişmə” deməkdir. Əgər metafora bənzətmə sayəsində yaranırsa, metonimiya isə iki müxtəlif obyektin, predmetin bir-birilə qarşılaşdırılması və bir obyektin adının digərinə köçürülməsi nəticəsində yaranır. “*The hall keep silent*” nümunəsinə diqqət yetirək. Burada “The hall” (zal) deyəndə, əslində, zalda olan insanların susduğu nəzərdə tutulur. İnsanların susması xüsusiyyəti zal (hall) isminin sayəsində ifadə edilir. Beləcə bu iki obyekt öz aralarında ad dəyişərək eyni mənanı, hərəkəti ifadə etməyə xidmət edir.

İ.V.Arnold insanın orqanlarını bildiren sözlərin – eye (göz), ear (qulaq), heart (ürək), brain (beyin) – metonimiya funksiyasında çıxış etdiyini deyir və o, insanın hisləri və orqanları arasında olan metonimik əlaqəni Şekspir sonetlərində böyük yer tutduğunu qeyd edir: [17, s.85]

In faith, I do not love thee with mine eyes.

For they in thee a thousanda error note:

But it is my heart that loves what they despise,

Who in despite of view is pleased to dote

Nor are mine ears with thy tongue`s tune delighted,

Nor tender` feeling, to base touches prone,

Nor taste, no smell, desire to be invited... [45, s.785]

Yuxarıdakı nümunədə *eyes, ears* metonimiyaları şairin qarabəniz xanıma olan sevgisinin saflığını ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

Epitet bədii ədəbiyyatda nəsr və poeziya dilində ən çox işlənən məcazlardandır. O, bədii təyin funksiyasını daşıyır və təyin etdiyi obyektin əlamət və xüsusiyyətlərini, üslubi çalarlarını obrazlı şəkildə ifadə edir:

-gold heart, smooth-tongued, dusty darkness .

While kings, in dusty darkness hid [37, s.246]

Leksik üslubi vasitələrdən biri də oksimorondur. Bu dil vahidi bədii təzaddan bir qədər fərqlənir. Bədii təzad yaratdıqda iki söz, cümlə, fikir mənə baxımdan qarşılaşdırılır. Lakin oksimoron 2 zidd mənənin qarşılaşdırılıb bir bütöv müstəqil mənə ifadə etməsinə xidmət edir. Gündəlik nitqimizdə, bədii dildə bu cür ifadələrə çox rast gəlinir:

-living death, chaotic order.

Həm bədii əsərlərin dilində, həm də gündəlik nitqimizdə istifadə edilən oksimoron məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd sözlərin birləşməsindən yaranır:

How can I then return in happy plight,

That am debarr`d the benefit or rest? [45, s.737]

Like the figures on arras, that gloomily – glare,

Stirr`d by the breath of the wintry air [37, s.314]

Bu nümunələrdə verilən *happy plight, gloomily – glare, lovely serpent* ifadələri oksimorondur. Dildə oksimoron quruluş baxımdan *sifət + isim, zərf + sifət* şəklində mövcud olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən də aydın olur ki, istər gündəlik nitqimizdə, istərsə də bədii əsərlərin dilində bir fikri izah edərkən təsir gücünü artırmaq və ya ifadəliliyini gücləndirmək üçün bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bunlardan biri də eyhamdır. Eyham anlayışı termin kimi həm dilçilik, həm də ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Dildə eyham anlayışını ifadə edən bir sıra bədii ifadə vasitələr vardır. Məsələn, allüziya (allusion), işarə, simvol, alleqoriya, ironiya, sinekdoxa və s. Bu

terminlər bəzən bir-birini tam əvəz edə bildiyi halda, bəzən isə kəskin fərqlənə bilər. Bununla da, aydın olur ki, eyham anlayışı müxtəlif mənə çalarlarına malikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz terminlərin hər biri işarə etmək mənası daşırsa da, onların işarə etmək texnikası bir-birindən fərqlənir. Buna görə də, biz tədqiqat işimizdə allüziya (eyham) dil vasitəsindən bəhs edəcəyik.

Dilimizdə eyham vurmaq, işarə etmək anlayışları, demək olar ki, sinonim mənalarda istifadə edilir. Elmi ədəbiyyatlarda da hər iki ifadə paralel şəkildə təqdim edilir.

Eyhamla bağlı dilçilikdə müxtəlif təriflər vardır. Eyham, başqa adla allüziya – açıq şəkildə mədəniyyətdə və ya ictimai fikirdə oturmuş ədəbi, tarixi, əfsanəvi və ya siyasi fakta işarə və ya oxşatma deməkdir. Həmin faktın danışmaq dilində yaxşı tanınması da əsas şərtlərdən sayılır. [62, s.2]

Eyhama dilçilik ədəbiyyatlarında belə bir tərif də verilir: ...Eyham oxucunun birbaşa və dolayı yolla tarixdən tanış olduğu bir insana, yerə, şeyə, hadisəyə və ya digər ədəbi əsərə qısa bir istinaddır. [13, s.34]

Allusion (Allüziya və ya eyham) termini bir çox Avropa ölkələrində XVI əsrdə meydana çıxmışdır. Lakin buna baxmayaraq, bu söz termin kimi digər ölkə ədəbiyyat və dilçiliklərində keçən əsrin sonundan etibarən fəal şəkildə öyrənilməyə və geniş şəkildə yayılmağa başlamışdır. Eyham ədəbi dildə, gündəlik danışmada və natiqlikdə məşhur, tanınmış ifadələrə bir növ istinad etməkdir. Yunan dilindən götürülən bu termin, hərfi mənada işarə mənasını verir.

Tədqiqatlarda allüziya – eyham termini müəyyən bir ədəbi, tarixi, dini, mifoloji və ya siyasi faktlara, həqiqətlərə danışmaq dilində və ya mətn daxilində aydın və açıq şəkildə işarə edilən üslubi vasitə kimi tədqiq edilir. Xarici ədəbiyyatlarda eyham elementinin ifadəçisi işarəçi və ya işarənin nümayəndəsi adlanır, istinad edilən fakt və mətnlərə isə eyhamların işarələri deyilir.

Allüziyadan gündəlik danışmada, bədii ədəbiyyatda və natiqlik sənətində daha çox istifadə olunur. Sual oluna bilər ki, müəllif nə üçün bu vasitədən istifadə edir?

Cavab isə aydındır ki, eyham, yəni allüziya əlavə izah vermədən fikri daha tez, daha qısa çatdırmağa kömək edir.

A.Ə.Quliyeva eyham ilə bağlı yazır: Bəzən eyhamı əvvəl baş veriləni növbəti ilə bağlayan müəyyən bir körpü rolunu oynadığını və düşüncələri keçmişə yönəltməyin bir növü kimi də adlandırırlar. Bu isə dünya haqqında məlumatları anlamağa və təsnif etməyə köməklik göstərir. Ümumiyyətlə, eyham bütün dünya ədəbi dilində, mətnində və hətta musiqisində bəşəriyyətin ümumbəşəri insani keyfiyyətlərini axtaran bir vasitədir və o, istifadə edildikdə öz məqsədi var. Bu məqsəd oxuculara, dinləyicilərə problemləri anlamağa kömək edən vacib bir funksiyanı yerinə yetirir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə deyə bilərik ki, eyham yalnız mətnə mətnlərarası funksiyanı yerinə yetirmir [13, s.35].

İşarə və ya eyham müəyyən hadisədən nümunə olduğu üçün bəzən sitatlarla qarışdırıla bilər. Lakin aralarında müəyyən qədər fərqlər vardır. Sitat gətirildiyi zaman müəllifin sözü olduğu kimi təkrarlanır. Lakin hər hansı bir hadisəyə işarə edildikdə bu zaman deyilənləri təkrarlamaq yerinə yalnız onun ifadə etdiyi məna çatdırılır və hər kəsə məlum olmayan adlardan, hadisələrdən, situasiyalardan bəhs olunmur. Bu da o deməkdir ki, eyham daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bundan başqa sitat təqdim edildiyi kimi ilkin formada anlaşılmalıdır, əlavə, törəmə məna daşımamalıdır. Dinləyici və ya oxucu sitat haqqında daha öncədən məlumatlı olmaya bilər. Lakin eyhamı anlamaq müəyyən bilik və dünyagörüşü tələb edir. İngilis dilində qəlibləşmiş və çox istifadə olunan eyhamlar vardır. Məsələn:

Hercules (Herculean) – Çox vaxt gücü vurğulamaq üçün istifadə olunur. Tower of Babel – nəyinsə faciəvi sonunu bildirmək üçün istifadə olunur. You're acting like such a Scroog[55,s.1] Çarlz Dikkensin "A Christmas Carol" əsərindəki Scrooge obrazına işarə edərək bir insanın xəsis və egoist olduğunu bildirmək üçün istifadə olunur.

Əgər müəllifin hansı obrazdan, hansı hadisədən istifadə etdiyini oxucu və ya dinləyici anlayırsa, bu an müəyyən əhval-ruhiyyə yaranır ki, müəllif həmin əhval-ruhiyyəni yaratmaq üçün uzun söz və ibarələrdən istifadə etmək məcburiyyətində

qalmır. Eyham bəzən bir mətnin kontekstini bütünlükdə əhatə edə bilmək və fikri gücləndirməklə yanaşı, müəllifin ifadə etdiyi mənanı ətraflı izah etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu baxımdan oxucu tərəfindən bütöv bir mətni anlamaq üçün eyhamı aşkara çıxarması mütləqdir.

Hətta bəzi elmi ədəbiyyatlarda eyhamı anlamaq üçün öncədən bilməyə, background knowledge-arxa (baza) biliyə ehtiyacı olan kodlanmış bir ismarıq, informasiya kimi də analiz edirlər [52, s.2].

Eyham mətnin daxilində mövcud olan digər mətnin inteqrasiyası nəticəsində yaranan əlavə mənanı ehtiva edir. Yəni, eyhamdan mətnə başqa bir məna qatını, çalarını əlavə etmək üçün istifadə edilir. Bununla yanaşı, eyham dialoji xarakter daşıyır. Bu zaman müəyyən kommunikativ akt icra olunur. Məhz bu səbəbdən də, burada müəllifin və oxucunun (dinləyicinin) rolunu qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatlarda da həmçinin qeyd edilir ki, eyhamlar ünsiyyət cəhdləridir. Bu, iki tərəfli bir prosesdir, ümumiyyətlə, hər cür mətn iki tərəfli bir ünsiyyət prosesinin bir hissəsidir [52, s.2].

Aydın ki, qeyd etdiyimiz kommunikativ aktın ilkin üzvü, əsas iştirakçısı müəllifdir və o, eyhamı mətnə daxil edir. Müəllif dolay istinadı nəzərdə tutmalıdır və prinsipə, nəzərdə tutulanan auditoriya tərəfindən aşkar edə bilməsi mümkün olmalıdır.

Eyham mətn daxilində verilən alt mətn olduğunu qeyd etdik. Bunu da deməliyik ki, linqvistik ədəbiyyatlarda mətndaxili mətn komponentlərini müxtəlif formada təsnif edirlər və bu zaman eyham da burada yer alır. Həmçinin eyham, sitat, parafraz, istinad kimi anlayışlar fərqli komponentlər kimi göstərilir. Misal üçün, Ruta Marcinkevicienenin sözü gedən təsnifinə nəzər salaq:

- a) sitat
- b) parafraz
- c) sərbəst danışılan nitq
- d) qeyd/göstəriş
- e) eyham [52, s.3].

G.Roux-Faucard isə mətndaxili mətnləri belə qruplaşdırır:

- a) sitat (mətnin hərfi, açıq-aydın şəkildə, eynilə verilməsi)
- b) istinad (mətnin birbaşa, hərfi-hərfinə deyil, istinad edərək verilməsi)
- c) eyham (heç bir mənimsəmə, hərfi istinad olmadan işarə edilərək verilən fikir)
- d) mənbə mətninə istinad etmədən mətnin bir hissəsinin hərfi mənimsənilməsi [52, s.3].

Eyhamla bağlı ümumi fikir formalaşdırdıqdan sonra onun quruluşundan bəhs etmək vacibdir. Eyhamın linqvistik vahid kimi quruluşu aşağıdakı kimidir: Eyham ikili quruluşa malikdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu dil vahidinin mövcudluğu iki mətnə əsaslanır. Bunlardan ilki, müəllifin əsərində açıq şəkildə təqdim etdiyi mətnə, digəri isə gizlidir və oxucunun, dinləyicinin bunu ehtimal, təxmin etməsi lazımdır. Birinci mətnə *praesentia* (mövcud, indiki) mətni deyilir, ikincisi *absentia* (qiyabi, gizli) mətni adlanır. Aydın ki, burada işarə (eyham) edilən mətnin əsasını *absentia* təşkil edir, hansı ki bu mətn müəllif və oxucu (dinləyici) arasında gizli bir dil formalaşdırır. İlkin mətnə (*praesentia*) qiyabi olaraq digər (*absentia*) mətnə gizli (dolaylı) istinad var. Başqa mətnə gizli istinadın olması, eyhamın əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir. Müəllif oxucunu çaşdıracaq dərəcədə istinadı (eyham olunanı) gizlətməz, yalnız belə bir ehtimal haqqında fikir yaradar, oxucu və ya dinləyicinin anlaması üçün zəmin yaradar.

Eyni zamanda eyhamın ümumi semantikasını təşkil edən bu iki mətn eyni və ya bənzər ünsürlərlə əlaqələnməlidir ki, işarə edilən anlaşılınsın. Burada nəzərdə tutulan ünsürlər isə sözlər, mətnin strukturu, nəzm hissə və s.-dir. Eyham (işarə) edilən (*absentia*) mətni dəyişən, ona yeni mənalar qatan, həmçinin tanınmasına mane olan əlavə mətn elementləri isə transformantlar adlanır. Əlavə olaraq, elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, *praesentia*da mətnlər həcmcə, əsasən, qısa və lakonik olur. Lakin nümunələrə nəzər saldıığımızda görürük ki, bu fərziyə hər zaman özünü doğrultmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir sıra eyhamlar vardır ki, onlar dildə leksik vahid kimi formalaşmış və dildə frazeologizm kimi çıxış edərək, eyham olmaq xüsusiyyətini ya tamamilə itirmiş, ya da zəifləmişdir. Misal olaraq :

Achilles' heel (*Axillesin dabanı*), *Damocle's sword* (*Demoklun qilıncı*), *Pandora's box* (*Pandoranın qutusu*) və s.

Adətən, eyham mədəni və linqvistik birliyin hər bir üzvü üçün əlçatan olmayan informasiyaları özündə ehtiva edə bilər, bununla belə təbiəti etibarilə ədəbi ola da bilər, olmaya da bilər. Eyhamlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər: Auditoriyanı idarə etmək, dinləyici və ya oxuyucuda estetik təcrübə yaratmaq üslubu ilə yazıçını birləşdirmək üçün müxtəlif mövzu, motiv və simvollarından istifadə edir və bu əlaqəni cümlə daxilində aktivləşdirir. Eyham ünsiyyət aktı kimi xarakterizə edildiyi üçün məqsədindən asılı olmayaraq müəyyən oxucu kütləsinin anlaması mütləqdir.

Bəzi situasiyalarda eyham auditoriyanı inandırmaq gücünə malik ola bilər. Bunun üçün isə, oxucu və müəllif arasında ortaq bir əlaqə yaranmalıdır. Məsələn, oxucunun müsbət meyli olduğu bir şeyə eyham etməklə müəllif oxucunun ona və onun mətninə daha müsbət münasibət göstərməsinə təsir göstərə bilər. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, bu dil vahidi mətn daxilində nitq aktı kimi səmimiyyətin yaranmasına, auditoriyanın, oxucu kütləsinin diqqətini xüsusi vasitələrlə cəlb etməyə xidmət edir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

İngilis dilində *I am an insignificant person* (*Mən əhəmiyyətsiz insanam*) yerinə *I am not Prince Hamlet* demək daha məqsədə uyğun hesab edilir.

Çünki burada fikrin ifadə edilməsi zamanı yaradıcı yanaşmadan istifadə olunmuşdur, sadə, poetik gücə malik olmayan söz yığınının yer verilməmişdir. Belə olduqda isə, oxucu yaradıcılıq prosesinin bir parçası olduğu üçün mətndən zövq alır, informasiyanı birbaşa qəbul etməkdənsə, düşünərək eyhamı anlamağa çalışmağı üstün tutur. Beləliklə, o da müəllif kimi mətnin bir parçası olur, birbaşa iştirak edir. Bütün bunlar oxucuda müəllifə qarşı rəğbət hissi oyadır.

1.2.Eyham və epitetin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Monroe Beardsleyə görə yazıçı öz əsərinin heç də ən yaxşı oxucusu deyil. Eynisi eyham müəllifinə də aiddir. Bəzən müəllif özü yaratdığı eyhamı bir müddət sonra fərqli şəkildə izah etdiyini görmək mümkündür. Lakin oxucu müəllifin çatdırmaq istədiyi fikirdən də geniş anlamda eyhamı anlaya bilər.

Eyhamın yaranma prosesini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Müəllif bir növ gizli dəvət göndərir;
2. Oxucu dəvəti qəbul etmək üçün xüsusi səy sərf edir;
3. Bu proses müəllif və oxucu ortaqlığının nəticəsi olaraq eyhamın aşkara çıxması, anlaşılması kimi sonlanır.

Yazıçı, yaxud natiq mətnə eyhamı bir sıra səbəblərdən daxil edə bilər:

1. Çatdırmaq istədiyi fikirlə bağlı istinad vermək üçün;
2. Nitqə, mətnə daha çox emosiya və hiss vermək üçün;
3. Müəllif, natiq tərəfindən söylənilən sözlərin mənasını zənginləşdirmək üçün.

Bu bölgüdən sonra allüziyanın aşağıdakı funksiyalarını göstərə bilərik:

1. Bütün oxucular və dinləyicilər üçün müşahidə olunmayan örtük əlavə etməklə mətnin mənasını genişləndirmək və gücləndirmək.
2. Danışan və dinləyici arasında xüsusi əlaqə, bağ yaratmaq.
3. Bir əsəri başqa mətnlərlə əlaqələndirməklə intertekstuallığı təmin etmək.
4. Uzun və geniş fikirləri konkretləşdirmək.
5. Oxucu və dinləyicilərin öz həyatları ilə müəllifin və ya personajların həyatları arasındakı oxşarlıqlar üzərində düşünməyə dəvət etmək.
6. Müəllifin öz dünyagörüşünü nümayiş etdirmək və ya oxucularının və ya dinləyicilərinin dünyagörüşünü, savadını sınaq etmək və s. [49, s.4]

Eyhamdan yalnız mətn daxilində deyil, ritorikada – natiqlikdə də istifadə edilə bilər. İnsan ictimai və sosial varlıq kimi tarixini və mədəni irsini bilməlidir. Geniş dünyagörüşünə malik şəxsin söz dağarcığında sahib olduğu sözlərin yükü də bir o qədər çox olar. Bu halda istənilən hisləri, anlayışları çatdırmaq üçün tarixi hadisələrə, mifoloji vahidlərə, dini mətnlərə müraciət etmək və nitqdə yer vermək fərdin dünyagörüşünün göstəricisidir. Eyhamları yerində işlədə bilən natiq istənilən auditoriyanı ələ almaq bacarığına da sahib olur.

Eyham müəllifin mətnini zənginləşdirməklə yanaşı, üstəlik onu oxucuya savadlı bir insan kimi təqdim etməyə və mətnini digər tanınmış mətnlərlə əlaqələndirməyə

kömək edir. Həmçinin müəllif nəzərə almalıdır ki, bütün oxucular onun mətnini, eyhamını tam başa düşə bilməz. Buna görə də, bəzən qısa formada dipnot, yaxud izahat vermək lazım gəlir. Eyham oxucu üçün nə qədər bilinən və aydındırsa, müəllif o qədər anlaşılır, lazımi duyğuları çatdırı bilər.

Qeyd üçün deyək ki, müəyyən dərəcədə eyham mətnin və ya nitqin qeyd - şərtsiz, mühakiməsiz qəbul edilməsinə təsir göstərən amillərdəndir. Bununla da, müəllif dinləyicilərə və oxuculara lazımi qədər təsir göstərə bilər.

Müəllif, oxucu və eyham arasındakı əlaqə, proses bir neçə mərhələni əhatə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *İşarənin tanınması*. İşarə edilən maskalanmış yaxud əhəmiyyətsizdirsə, oxucu bunun mövcud olduğunu anlamaya bilər. Bəzən yazıçılar, eyhamları tanımaq prosesindən xüsusi zövq alan oxucuları məmnun etmək üçün müxtəlif işarə üsullarından istifadə edirlər. Lakin bu, eyhamın gizlənməsinə və əsl mənanın inandırıcı olsa da, zəif təsir gücünə malik olmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan, oxucu məna və estetik cəhətdən çox şey itirmiş olur.
2. Oxunan mətnin müəyyən edilməsi. Müasir yazıçılar şəxsi, qısa ömürlü, çox da tanınmayan və ya hətta olmayan mətnlərə işarə etməyi daha çox sevirlər. Belə olduqda eyham mətnini deşifr etmək bəzən dipnotlar və müəllifin izahatları olmadan mümkün olmur.
3. Mətnin müəyyən bir hissəsinin orijinal təfsirinin dəyişdirilməsi. Bu mərhələdə isə eyhamı ehtiva edən mətnin ilkin anlayışında dəyişiklik olur.
4. Oxunan mətnin aktivləşdirilməsi. Oxucu mətnlə tanış olarkən oxuduqlarını qısamüddətlik yaddaşında birləşdirir. Bu zaman hər bir yeni fikrin yaddaşda aktivləşməsi ilə onunla əlaqəli digər mövcud fikirlər də aktivləşdirilir. Bu şəkildə baş verən aktivasiya prosesi yaddaşın bütün quruluşuna yayılır, mətnin təfsiri zamanı nələrin əlavə edilməsi, yaxud köçürülməsi lazım olduğunu təyin edir. [60, s.2]

Eyhamdan istifadə etməklə yalnız hansısa obraza deyil, həmçinin hər hansı tarixi bir hadisəyə də işarə etmək mümkündür. Bu baxımdan eyhamın aşağıdakı növləri mövcuddur:

- Dini eyhamlar (Religious allusions)
- Mifoloji eyhamlar (Mythological allusions)
- Tarixi eyhamlar (Historical allusions)
- Ədəbi eyhamlar (Literary allusions)

Bu təsnifata daxil olan eyhamlara aid aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

Dini eyhamlar: *Antediluvian* bu söz latın dilindən tərcümədə daşqından əvvəl mənasında tərcümə olunur. Bibliyada Nuhun dövründəki ümumdünya daşqına aid ifadədir. Çox köhnə və ya köhnəlmiş bir şey haqqında danışdıqda bəzən şişirdilmiş şəkildə *Antediluvian* deyilir. Azərbaycan dilində bu sözün qarşılığı kimi *Nuh ayyamından qalma* ifadəsi işlədilir:

The teacher's antediluvian belief made John ill-suited for classroom teaching [55, s.2].

Jonah (Yunus) da Bibliya ilə bağlı işlənən məşhur eyhamlardandır. Əhdi-ətiqdə deyilir ki, Ninəva şəhərində əhalinin çox varlı həyat sürməyi onların dini və mənəvi cəhətdən yoxsullaşmasına gətirir. Buna görə də Tanrı Jonah-Yunus peyğəmbəri xəbərdarlıq etmək üçün göndərir. Yunus peyğəmbər isə əmrə qarşı çıxır və Tanrının qəzəbinə səbəb olur. Beləcə, dəhşətli tufan baş verir. Buna görə də, bədbəxtlik gətirən adama işarə etmək üçün bu eyhamdan istifadə olunur:

I'm not going to carpool with that Jonah. Every vehicle she gets into ends up in an accident [55, s.2].

Thirty pieces of silver: İudanın İsayə xəyanət etmək qarşılığında otuz gümüş pul aldığı göstərilir. İngilis dilində də hər hansı bir məbləğin, dəyərli bir əşya qarşılığında xəyanət edildikdə bu ifadə işlədilir:

Kyle got a large amount of stock for helping depose his partner as CEO, but the thirty pieces of silver didn't keep his conscience from troubling him [55, s.2].

Ayrıca olaraq “*Judas*” (*İuda*) özü də eyham kimi işlənir. Öncəki nümunədən də məlumdur ki, bu obraz dini mətnlərdə İsayə xəyanət etməsi ilə tanınır. Buna görə də, birinin xəyanətkar olduğunu bildirmək üçün o insan İuda ilə müqayisə edilir:

Herman proved himself Judas by giving our secrets to the enemy organization [55, s.2].

Oxşar mənada “Serpent” (İlan) eyhamından da istifadə olunur. Belə ki, Bibliyada Adəm və Həvvanı aldadaraq yoldan çıxaran, günahı şeytanı təmsil edən neqativ mənə yüklü ilan demək olar ki, əksər inanclarda eyni mənada işlədilir. İngilis dilində də yoldan çıxaran, günaha təşviq edən anlamlarını ifadə etmək istədikdə bu söz geniş şəkildə istifadə edilir:

This enchanting world is a serpent, which leads you away from spirituality [55, s.2].

Eye of the needle: Varlı bir insan İsa peyğəmbərin yanına gəlir və ölümsüzlüyün sirrini soruşur. İsa Məsih də bunun üçün buyrulan 10 əmri sadalayır. Varlı adam isə uşaqlıqdan bəri həyatını bu əmrlərə əməl edərək yaşadığını deyir. Belə olduqda, İsa ona sahib olduğu hər şeyi satıb yoxsullara paylamalı və ardınca getməli olduğunu deyir. Varlı adam bu sözlərdən sonra kədərli şəkildə uzaqlaşır. Bu zaman İsa Məsih aşağıdakı sətirləri sitat gətirir:

It is easier for a camel to go through the eye of a needle than for a rich man to enter the kingdom of God [55, s.4] (Bir dəvənin iynənin deşiyindən keçməsi, varlı adamın Allahın dərgahına girməsindən daha asandır). Buradan da aydın olduğu kimi, hər hansı bir işin çətinliyini, hətta mümkünsüzlüyünü ifadə etmək üçün qeyd etdiyimiz eyhamdan istifadə olunur.

Garden Of Eden: “Cənnət bağı” anlamında işlənən bu eyhamın da kökü dini mətnlərə dayanır. Bildiyimiz kimi, yaradılışın ilk cütlüyü olan Adəm və Həvva məhz burada, yəni cənnət baxçasında yaşamışdır. Bu məkan xoşbəxt və firəvan həyatı simvolizə edir. Bu baxımdan, xoşbəxt, rahat hiss etdirən bir yeri ifadə etmək istədikdə Garden of Eden ifadəsindən istifadə edildiyini müşahidə edirik:

Your backyard is a Garden of Eden; it's such a peaceful and perfect spot for reading [55, s.4].

Ananias və ya *Ananiy* yalan üstündə öldürülmüş ilk xaçpərəstlərdən biri hesab olunur və ingilis dilində *yalançı* mənasında məcazi formada da işlədilir.

Moses, yəni Musa yəhudilərin peyğəmbəridir və sələmçi yəhudi anlamında bədi əsərlərin dilində işlədilir.

Tarixi eyhamlar: Bu qəbildən olan eyhamlar ya konkret tarixi şəxsiyyət, yaxud tarixi hadisələrlə əlaqəli olur. İngilis dilində tarixi eyhamların bir sıra nümunələrinə nəzər yetirək:

Tarixi şəxslərin adı ilə bağlı eyhamlar – Benedikt Arnold, Kazanova və s.

Benedikt Arnold: Tərəf dəyişən şəxs, satqın anlamında işlədilən bu eyham Amerika İnqilabı Müharibəsində Britaniya ordusuna qaçan amerikalı general Benedikt Arnoldun adı ilə bağlıdır:

Everyone called him a Benedict Arnold when Jhon decided to change the team.

Kazanova: Qadın düşkün, romantik mənalarında işlənən bu eyham italyan yazıçısı Giacomo Girolamo Kazanovanın adı ilə bağlıdır. Onun yüzdən çox qadınla münasibətdə olması faktı irəli sürülür. Bu ifadə kontekstdən asılı olaraq həm kompliment, həm də təhqir kimi anlaşıla bilər:

He was such a Casanova at the wedding.

Tarixi hadisələrlə bağlı eyhamlar – *The great depression, Watergate, Waterloo* və s.

The great depression: II Dünya Müharibəsindən öncəki (1930-1940) illərdə bir sıra ölkələrdə iqtisadi depressiya müşahidə olunmuşdu. Buna görə də, bir insanın həyatında uzun müddət davam edən ümitsizlik dövrünü ifadə etmək üçün bu eyhamdan istifadə edilir:

Keeping a tight budget felt like living through the Great Depression [65, s.3].

Watergate: Məxfi olan bir skandal, qalmaqala işarə etmək üçün nitqdə qeyd edilən eyhama yer verilir. Bu söz 1970-ci illərdə Demokratlar Partiyasının Milli Komitəsinin qərargahına müdaxilə nəticəsində baş vermiş qalmaqala işarə edir:

His lie slowly unraveled like Watergate [65, s.3].

Vaterlo: 1816-cı ildə Napoleonun komandanlığı altında olan Fransız ordusunun məğlubiyyətə uğradığı və Napoleonun taxtdan əl çəkməsi ilə nəticələnən döyüşün adı ilə əlaqəli bu eyham son məğlubiyyət anlamını daşıyır. Əgər kimsə Vaterlo ilə qarşılaşsın, bu, məğlubiyyətin tam və dağıdıcı olduğunu bildirir:

The football team knew going into the semi finals that it was going to be their Waterloo [65, s.3].

Mifoloji eyhamlar: Buraya mifoloji qəhrəmanların, tanrıların adları, mifoloji hadisələr aid edilir: Achilles` heel, Caught between Scylla & Charybdis, Odyssey, Cupid, Herculean effort, Hot as Hades, Midas touch, Nemesis, Pandora`s Box, Trojan Horse və s.

Axillesin daabanı: Yunan mifindən qaynaqlanan bu eyhamın mənası *süquta səbəb ola biləcək zəiflik* deməkdir. Mifə görə, Axillesin gənc öləcəyini bilən anası onun bədəninin bütün hissələrini toxunulmaz etmək üçün onu çaya batırır. Təkcə daabanı Axillesin zəif yeri olur və həmin yerdən oxla vurulduğu halda ölə bilərdi. Bu baxımdan bir insanın zəif damarından bəhs edərkən Axillesin daabanı ifadəsi tam yerində işlədilir:

His love for fast food is one day going to prove to be his Achilles` heel [65, s.3].

Caught between Scylla & Charybdis: İki şəx, pislik arasında seçim etmək mənasını daşıyır. Bu eyhamın da kökü yunan mifologiyasına əsaslanır. Odissey evə qayıdarkən Scylla və Charybdis ilə qarşılaşır. Bunlardan birincisi insanları diri-diri yeyirdi, digəri isə gəmiləri udurdu. Odissey onlardan birini öldürərək yoluna davam etməli idi və o, seçim edərək Scyllanı öldürür. Beləcə, seçim etməli olduqda bu eyhamdan istifadə edilir:

With two tests the next day and only time to study for one, he was stuck between Scylla and Charybdis [65, s.3].

Odissey: Homerin “Odisseyə” poeməsindən bildiyimiz bu mifik obrazın Troya müharibəsindən doqquz ilə qayıdır və bu səyahət zamanı o bir sıra macəra və

təhlükələrlə qarşılaşır. Buna görə də, uzun, macəra dolu bir səyahəti ifadə etmək üçün odyssey eyhamından istifadə olunur:

Their class field trip proved to be quite an odyssey [65, s.3].

Cupid: Roma mifologiyasından bildiyimiz Eşq tanrısı olan Cupidin adı ilə bağlıdır. Yunan mifologiyasında isə bu tanrı Eros adlanır. Bu tanrı oxu ilə hədəf aldığı insanları eşqin təsirinə salır:

It must be spring because everyone is under Cupid's influence [65, s.3].

Herculean effort: Herakl Zevsin oğludur və 12 çətin tapşırığın öhdəsindən gəlmişdir. Buna görə də, bütün çətinliklərin öhdəsindən gələn güclü adam haqqında bu ifadə işlədilir:

Finishing her first marathon required Herculean effort [65, s.3].

Hot as Hades: Digər adı Tarturus olan Hades yeraltı dünyanın tanrısı idi. Daha sonra isə ölümlərin olduğu yerə verilən adı daşımağa başladı. Yeraltı dünya çox isti təsəvvür edilir. Buna görə də, *Hot as Hades* deyildiyi zaman bir yerin çox isti olduğu mübaliğə formasında verilir:

In the summers, the Midwest can get as hot as Hades [65, s.3].

Midas touch: Tanrı Dionis Kral Midasın bir arzusunu yerinə yetirəcəyini deyir. Açıqluğu ilə seçilən Midas toxunduğu hər şeyin qızıla dönməsini istəyir. Buna görə də, hər şeydə uğur qazanmaq üçün xüsusi qabiliyyətə malik insanla bağlı olaraq bu eyhamdan istifadə edilir:

Success comes easy for a man with the Midas touch [65, s.3].

Nemesis: Eyham kimi mənası məğlub edilməsi çətin olan düşmən deməkdir. Kökü Yunan mifologiyasına dayanır. Nemesis ilahi cəzanı paylamaqla məşğul idi. Belə ki, tarazlıq yaratmaq üçün zərər və faciələrə səbəb olurdu. Müasir ingilis dilində nemesis – çətinliyə, uğursuzluğa səbəb olan nəsnədir: *Free throws were the team's nemesis [65, s.3].*

Pandoranın qutusu: Problemə yol açmaq və ya səbəb olmaq mənasında işlənən

bu ifadə də yunan mifologiyasından bizə məlumdur. Belə ki, bir gün Zevs bəşəriyyətin üzləşə biləcəyi bütün bəlaları bir araya toplayıb bir qutunun içinə yerləşdirir. Həmin qutunu Epitemeyə toy hədiyyəsi kimi bağışlayır. Zevs hədiyyəsini verdikdə xüsusilə tapşırır, əgər sonsuza qədər xoşbəxt yaşamaq istəyirlərsə, o zaman qutu açılmamalıdır.

Lakin qutu elə cazibədar görünüşə malik idi ki, onu açmamaq mümkün deyildi. Bu qutuya eyni zamanda xoşbəxtlik qabı adı verilmişdi. Pandora isə marağına güc gələ bilmir, qutudakı sirrə vaqif olmaq istəyir. Beləcə o, duyduğu marağa yenik düşür və bu əsrarəngiz gözəlliyə malik qutunu açaraq günah işlədir. Qutunun qapağını açılan kimi yer üzünün hər zərrəsini pislilər bürüyür. Aclıq, müxtəlif növ xəstəliklər, epidemiya, ölüm, bununla belə, qəzəb, qısqanclıq, həsəd kimi mövcud bütün pis xislətlər dörd bir yanı əhatə edir. Qutunun açılması ilə bu günə qədər dinc həyat yaşayan acı, qəm-kədər, bədbəxtliklə yaşamağa başlayır. Çünki artıq dünya bütün pis şeylərlə əhatə olunmuşdur. [53, s.2] Qeyd etdiyimiz eyhamın dil faktı kimi işlənməsinə nümunə əsasında nəzər salaq:

Mentioning a bad grade to your mom can open Pandora's Box [65, s.3].

Troya atı: Yunanların atın içərsində gizlənərək Troyaya gəlməsi və gecə şəhəri fəth etməsi bizə yunan mifologiyasından məlumdur. İngilis dilində də bu eyham düşməni darmadağın edən gizli tələ mənasında işlədilir:

The email contained a Trojan Horse virus that infected the computer [65, s.3].

Ədəbi eyhamlar: Ədəbi bir üsul olan eyham bəzən başqa bir ədəbi əsərə də işarə edə bilər. Ədəbi eyhamların çoxu birbaşa oxucuya açıq-aşkar göstərilməz, əvəzində isə oxucunun anlama və nəticə çıxarma qabiliyyətinə əsas yer verilir. Müxtəlif bədii əsərlərdən seçdiyimiz bir sıra ədəbi eyhamlara nəzər yetirək:

He was fast like Superman .

Romina was meaner than Cinderella's stepmother .

The children looked like Hansel and Gretel.

Julio reminded me of the hunchback of Notre Dame.

She was a Goddess of Olympus.

When angry, the Hulk appears .

Sleeping Beauty woke up!

She is the wonder woman , she cleans her room in record time.

He is older than Tutankamon .

Pavarotti , they told Juanita [56, s.1].

Ədəbiyyatşünaslar hər hansı bir fakta söz və ya ifadələr işlədərək dolayı göstəriş kimi bir eyham təyin edirlər. Bu cür müraciətlər insan həyatının gündəlik hadisələri ilə də əlaqələndirilə bilər.

Bundan başqa, U.J.Hebel eyhamların daşdığı xüsusiyyətlərə görə aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Quotational allusions (Sitat xarakterli eyhamlar) – Burada hansısa sitata eyham edilir.
2. Titular allusions (Başlıq şəklində olan eyhamlar) – Burada kinayənin istinad nöqtəsi əsər, kitab, rəsm, jurnal, mahnı və ya filmin adıdır.
3. Onomastic allusions (Onomastik vahidlərdən ibarət eyhamlar) – Bu qəbildən olan eyhamlar konkret onomastik vahidlərə, yəni şəxs, yer adlarına işarə edir.
4. Pseudointertextual allusions (Sözün tərkibində mətnlərarası eyhamlar) – Bu tip eyhamlardan əsasən gündəlik həyatda və xüsusən də siyasi çıxışlarda istifadə olunur və əslində uydurma bəyanatlardan ibarətdir, bir növ xəyali istinadlar hesab olunur. [49, s.9-12]

Əlavə olaraq qeyd edək ki, məşhur yapon yazıçısı Haruki Murakami də ingilis yazıçısı Corc Oruellin sözü gedən əsərinə eyham etmişdir. Lakin müəllif eyhamı başlıq olaraq seçmişdir. Belə ki, Corc Oruellin “1984” adlı antiutopik nəsrinin adından istifadə edən Murakami öz romanına “1Q84” adını vermişdir.

Yapon dilində bu birləşmə “1984” kimi səslənir. Bununla yanaşı “Q” hərfi başqa bir sözə də eyham edir: “Murakaminin son romanlarından sayılan “1Q84” əsəri trilogiya şəklində yazılmışdır. Adından məlum olduğu kimi C.Oruellin “1984” əsərindən təsirlənən yazıçı romanında hadisələrin 1984-cü ildə baş verdiyini göstərir. Lakin həmin zaman kəsiyinə bilinməyən bir zaman və məkan da paralel şəkildə mövcuddur. Həmin yeni dünyaya 1Q84 adı verilir:

-1Q84—that's what I'll call this new world, Aomame decided. Q is for question mark." A world that bears a question. [s.104] (1Q84... Bu yeni dünyaya bu adı verdim deyən Aomame qərarını vermişdi. Q (ingiliscə) sual işarəsinin Q-si idi. Dünyanın suallarla dolu olduğu mənasını verirdi). [8, s.65]

Bundan əlavə, H.Murakami romanda tez-tez müasiri C.Oruellə eyhamlar edir, onu xatırlayır:

-George Orwell introduced the dictator Big Brother in his novel 1984, as I'm sure you know. The book was an allegorical treatment of Stalinism, of course. And ever since then, the term 'Big Brother' has functioned as a social icon. That was Orwell's great accomplishment. But now, in the real year 1984, Big Brother is all too famous, and all too obvious. If Big Brother were to appear before us now, we'd point to him and say, 'Watch out! He's Big Brother!' There's no longer any place for a Big Brother in this real world of ours. Instead, these so-called Little People have come on the scene. [43s.209-210]. (Corc Oruell 1984 adlı əsərində sənin də bildiyin kimi Böyük Qardaş adını verdiyi diktatorluq sistemi mərkəzində hekayəsini danışib. Əslində, Stalinizmi alleqorik formada təsvir etsə də, sonradan Böyük Qardaş ictimai bir simvol halına gəlmişdir. Bu Oruellin uğuru idi. Lakin indi həqiqətən yaşadığımız 1984-cü ildə Böyük Qardaş artıq çox məşhur və görüldüyündə anında tanınan bilən varlıq halına gəlib. İndi burada Böyük Qardaş deyilən biri ortaya çıxsas, biz barmağımızla onu işarə edib deyərik ki, Diqqət! Böyük qardaş! Bir sözlə, bu həqiqi dünyada artıq Böyük Qardaşa yer yoxdur. Onun yerinə Little People (Kiçik xalq) ortaya çıxıb)[8, s.65-66].

Romanın süjeti boyunca Murakaminin Corc Oruelli xatırlaması, onun fikirlərinə, romandakı obyektlərə eyham bənzətmələrlə ortaya çıxır. Məsələn, “1984” romanında 101-ci otağın funksiyasını mahiyyətə “1Q84”-də “Peşmanlıq otağı” yerinə yetirir. Eynilə burada Oruellin romanı, eləcə bütün antiutopik romanlar üçün xarakterik fikir cinayəti işlənir.

Son olaraq isə deyək ki, bir bədii mətnin kompozisiyasında eyham alt mətn yaratmaq üçün böyük rola malikdir. Bu texnika ilə müəllif daha çox məlumatı qısa və

lakonik formada çatdırır, personajlara və ya hadisələrə münasibətini ifadə edir, oxucunun diqqətini müəyyən bir düşüncəyə yönləndirmək imkanı verir. Tədqiqatlar zamanı eyhamın qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Dilçilik və ədəbiyyat üçün ortaqlardan sayılan və leksik bədii vasitələrdən biri olan epitet də obrazlı dilin məhsuludur. Yunan dilindən *alavə* mənasını verən epitet daha dəqiq desək, obrazlı bədii təyindir, sözün həqiqi və məcazi mənası əsasında formalaşır:

Death lies on her like an untimely frost. Upon the sweetest flower of all the field.[21, s.4]

İngilis dilində epitetlər nəyisə vurğulamaq, fərqləndirmək, tərifləmək, təsvir etmək, təhqir, əvəzetmə, siyasi səbəblər və s. məqsədlər üçün istifadə olunur. Deyə bilərik ki, assosiasiya ilə məcazlardan yaranan, nitqin tələbi işlənən epitetlər daha təsirli olur. Bu cür epitetlər varlığın ya əlamətini, keyfiyyətini, meyl və ya istiqamətini daha real göstərmə kimi keyfiyyətə malikdir.

Bədii məntiqin, ideya-estetik amalın, hiss-həyəcanın özü, məzmunu açmağın portret və obraz yaratmağın üsullarını tələb edən epiteti səciyyələndirən xüsusiyyətlər kimi obraz, hadisə və əhvalat göstərilir. Fikir, arzu və həvəsi oyadan epitet varlığın bütün keyfiyyətlərini deyil, onun bir zəruri cəhətini göstərir və əşyaya yeni əlamət və çalarlar qataraq onu zənginləşdirir. Epitetlərin təsviri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, epitetlərdə yazıçının həyata, hadisəyə, insana münasibəti, onun heyvət və sevinci, nifrət və məğlubiyyətsizliyi ifadə olunur.

Şübhəsiz ki, fikri epitetlərsiz də ifadə etmək olar. Lakin bu cür fikir bədiilik və emosionallıqdan məhrum, əsərin dili isə quru və obrazsız olur. Epitet bədii dilə, xüsusilə şeirə yeni ruh, bədiilik və emosionallıq gətirir. Epitetləri seçərkən yalnız zövqlə deyil, həmçinin fikrin tələbinə uyğunluğunu da əsas götürmək lazımdır. Obrazlı bədii təyin olan, fikrin emosionallığını və ifadəliliyini artıran, əşyaların, hadisələrin spesifik xüsusiyyətlərini yeni formada fərqləndirən, dövrün tələbi ilə ayaqlaşan, kontekstdən kənar qalmayan epitet portret yaratmaq üçün ən güclü amillərdən biridir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, novator-sənətkar epitetlərin istifadəsində də novatorudur. Yəni, onun obrazlı formada irəli sürdüyü fikirlər və ideyalar, təsvir etdiyi obrazlar və hadisələr, tərənnüm etdiyi hiss və duyğular yeni və təsirli, daha mənalı epitetlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də, böyük sənətkarların dilində epitetlər, əsasən, orijinal və ifadəli olur.

Leksik-semantik hadisə kimi epitet dilin zəruri bir prosesidir. Məntiqi təfəkkürün məhsulu olan epitet bədii təyin kimi məntiqlə əlaqəlidir və bədiiliklə məntiqlilik sıx surətdə bağlıdır. Bu rabitəliliyə əsasən predmet və hadisələrə məxsus olan həm əsas, həm də ikinci dərəcəli xüsusiyyətlər obrazlı şəkildə təsvir olunur. Epitet hər zaman subyektivdir. Çünki sənətkar varlığı obrazlı formada dərk edirsə, o, əşya və hadisələri təsvir etdikdə onların konkret bir xüsusiyyətini, həmin an üçün vacib əlamətini oxucuya və dinləyiciyə çatdırmağa çalışır. Bunun nəticəsində əşyaya verilən qiymət subyektiv və təkrarolunmaz xarakter daşıyır.

Demək olar ki, əksər dillərdə epitetlər ümumişlək və fərdi-situativ şəkildə özünü göstərir. Ümumişlək epitetlər gündəlik həyatda, məişətdə hamı tərəfindən işlədilən və başa düşülən epitetlərdir, fərdi epitetlər isə müəllif tərəfindən yaradılan epitetlərdir. Fərdi-situativ epitetlərin yaranması üçün üslubi şərait yaratmaq lazımdır. Bu xüsusiyyət ümumişlək epitetləri fərdi-situativ epitetlərdən fərqləndirən əsas göstəricidir. Bədii əsərlərdə epitetlərdən istifadə olunması yazıçının bədii yaradıcılığından və istedadından xəbər verir.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumişlək epitetlər fərdi epitetlərdən fərqli olaraq onlar daha aydın və sadədir. Ümumişlək epitetlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyəti olduğu üçün onların mənasını anlamaq üçün o qədər də fikirləşmək lazım deyil. Fərdi epitetlərdə ən vacib şərt qavranılmaqdır və bu cür epitetlər yeni, qeyri-adi, gözlənilməz olduğu kimi, həm də düşündürü olmalıdır.

Heç bir zaman müstəqil işlənməyən epitetlər yalnız müəyyən bir sözə əlavə edilib onun ümumi mənasını qüvvətləndirmək, izah və təyin etmək üçün istifadə olunur. Epitet isim və feilə əlavə edilərək, əsasən, sifətlərlə ifadə olunur:

The lovely gaze where every eye doth dwell [45, s.727].

When to the sessions of sweet silent thought [45, s.737].

Epitetlər isimlə, feili sifətlə və zərflə də ifadə olunaraq yüksək eskpressivlik yaradır. Sifətlər epitet düzəldən ən fəal nitq hissəsi olsa da, bütün sifətlər epitet olmur. Sifətlə ifadə olunan epitetlərdə sifətin dərəcə əlamətinin də bədii əhəmiyyəti var və obrazlılığı artırır. İsimlə düzələn epitetlər yüksək emosiyaya, rəng çalarlılığına malikdir və müqayisə olunan obyektləri quş, heyvan, gül-çiçək, təbiət hadisələri və məişət heyvanlarına bənzədilir.

Klassik ingilis poeziyasında metoforik epitetlər daha çox işlədilmişdir. Metoforik epitetlərdə digər epitetlərdən fərqli olaraq semantic uyğunsuzluq özünü göstərir. Məsələn, insanlara xas olan xüsusiyyətlər cansız əşyalar üçün epitet funksiyasında çıxış edir:

That sanguine ocean would o`erflow [37, s.309].

That-let the old and weary sleep [57, s.259].

And grateful yields that smiling sky [62, s,246].

Metaforik epitetlər sırasına *rial pyramid, volcanic breath, virgin hand, anxious night, troubled water, sunken heart, mighty times, sickening sight (Byron, The Siege of Conrith), gentle air, fearful bloom, deathless age, fiery souls (Byron, Giaur), pensive cheek, faint hope, plighted secret, peaceful beam, tender help (Byron, Bride of Abydos), gracious light, feeble age, brave day, gentle love, speaking breast, glorious morning (W.Shakespeare, sonnets)* və s. bu kimi klassik şeir nümunələrində rast gəlinən onlarla epitet daxildir [3, s.41]

İngilis poeziyasında sadə epitetlərlə bərabər mürəkkəb epitetlər də geniş şəkildə işlənmişdir:

Her gracefull arms in meekness bending

Across her gently – budding breast [37, s.260]

Shall sound each tone thy long loved voice endears [37, s.266]

Some fresher stamp of the time-bettering days [66, s.760]

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, epitetlə eyhamın bir sıra ortaq xüsusiyyətləri vardır. Hər ikisi dil vasitəsidir və müəyyən mənada məcazlığa malikdirlər. Həm eyham, həm də epitet ifadənin təsir gücünü,

emosionallığı artırmağa, həmçinin hər hansı bir fikri, əlaməti vurğulamağa xidmət edir. Eyham kimi epitet də varlığın, fikrin, hadisənin bütün keyfiyyətlərini deyil, onun müəyyən bir cəhətini göstərir, işarə edir və yeni əlamət, çalarlar, mənə qatı əlavə edərək onu zənginləşdirir. Hər iki ifadə vasitəsi müəllifin sənətkarlıq gücünü və dünyagörüşünün zənginliyini özündə əks etdirir və diqqətli oxucu tərəfindən anlaşılmağı tələb edir.

Epitet müstəqil şəkildə verilə bilmir. Mütləq hər hansı predmetlə birlikdə işlənməli və onun hər hansı xüsusiyyətini obrazlı şəkildə təyin etməlidir. Lakin eyham müstəqil şəkildə işlənə bilər və iki mətn formasında çıxış edir. Yəni eyham işlənən mətndən əlavə işarə olunan başqa bir mətn də mövcud olur.

Epitetlərdə yazıçının həyata, hadisəyə, insana münasibəti, onun heyrət və sevinci, nifrət və məğlubiyyətsizliyi ifadə olunursa, eyhamlar isə daha çox informativ xarakter daşıyaraq müəllifin çatdırmaq istədiyi hər hansı fikri, ideyanı müəyyən hadisəyə əsaslanaraq bildirir. Epitetin ifadə etdiyi məcazlıq isə hər hansı hadisə, məlumatla deyil, başqa bir əşyanın xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Fikrimizcə, obrazlılıq və məcazlıq epitetdə daha güclüdür. Nümunələrə diqqət edək.

1. Eye of the needle
2. Keen eyes

Qeyd etdiyimiz nümunələrdən birincisi, bildiyimiz kimi İsa peyğəmbərlə bağlıdır və xəsislik mənasını ifadə edir. Yəni oxucu bu eyhamı anlamaq üçün mütləq qeyd etdiyimiz informasiyanı xatırlamalıdır. Düzdür, ikinci nümunədə verdiyimiz epitet də özündə informasiya ehtiva edir. Lakin bu informasiya sırf sözün öz leksik xüsusiyyəti, sözün mənə yükü və təbiəti ilə bağlıdır, hər hansı bir hadisə və ya proseslə bağlı deyildir. Eyhamın daşdığı mənə üstüörtülüdür, o izah olunmağı, anlaşılmağı gözləyir. Epitetin mənası isə aşkardır, rahat anlaşılındır, xüsusi izaha ehtiyacı yoxdur.

Hər iki dil vasitəsinin ortaq xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar dillə yanaşı, həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, mədəni, siyasi, ədəbi kodlarını özündə daşıyır. Epitet və eyhamın tarixi ilə bağlı onu deyə bilərik ki, epitet tarixən daha

qədim və ilkindir. Eyham isə bəşər tarixində baş verən müəyyən hadisə və situasiyalardan sonra yaranmışdır. Yəni din yaranmış, ona uyğun eyhamlar da dilə daxil olmuş, yaxud hər hansı tarixi hadisənin baş verməsi ilə əlaqədar müəyyən məlumatlar, faktlar nitqimizdə işlənərək, müəyyən bir müddətdən sonra eyham kimi sabitləşmişdir.

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİ–EYHAM

2.1. Bədii ədəbiyyatda eyhamın işlənmə xüsusiyyətləri

Allüziyanın (latıncadan tərcümədə *allusio-eyham* deməkdir) latıncadan tərcüməsi onun haqqında olan bütün məlumatı özündə ehtiva edir. Nəyə isə eyham vurmaq məharəti mülahizənin qurulmasının iki əsas ritorik aspektini: birincisi, auditoriyaya göndərilənin dərk edilməsinin mümkünlüyünü; ikincisi, göndərilənin predmeti (şəxs, hadisə, proses) ilə heç olmasa paraloqik bağlılığının olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, allüziya analoqiyaadır. Allüziyanın özünəməxsusluğu ondadır ki, onun proyeksiya ediləcəyi obyekt göstərilir: auditoriya danışanın ona məlum olan faktlardan hansını nəzərdə tutduğunu özü müəyyən etməlidir. Beləliklə, yenə də analoqiyanın üzvlərindən biri, onunla birlikdə isə çox zaman həm də analogiyanın üzvlərini birləşdirən əlamət mövcud olmur. [46, s.233]

Artıq bilirik ki, eyhamı işlətmək və anlamaq oxucudan ədəbiyyat, mifologiya, tarix, coğrafiya və s. ilə bağlı müəyyən dünyagörüşünə, biliklərə malik olmağı tələb edir. Eyhamı yerində və düzgün auditoriyaya xitabən işlətmək vacibdir. Əks halda bu faktorlar eyhamı anlamağa əngəl olacaqdır. Bu zaman da eyhamı işlətməyin bir mənası olmaz. Şair və yazıçılar üslubi ifadə vasitəsi kimi eyhamdan müxtəlif səbəblərə görə istifadə edir. Əvvəla, eyham mətnə üslubi cəhətdən bəzək verir, onu cəlbedici edir və mətni geniş perspektivdən təhlil etmək imkanı yaradır. O, əsərin dilinə canlılıq qatır, fikrin emosionallığını artırır və bəzən də uzun bir nüansı lakonik şəkildə çatdırmağa kömək edir. Bununla yanaşı, bədii əsərlərdə qəhrəmanın dilindən verilən eyhamlar onların daxili aləmini daha dərinədən açmağa, biliyini, dünyagörüşünü müəyyən mənada ölçməyə xidmət edir.

Müəllif oxucunu öz geniş mütaliyəsi ilə təəccübləndirmək və ya heyran qoymaq üçün də eyhamdan istifadə edə bilər. Həmçinin yazıçı bədii əsərdə insanları xarakterizə etmək, müxtəlif düşüncələri, fikirləri təqdim etmək, ya da ümumiləşdirmə apararaq dünyəvi mesajlar vermək kimi səbəblərdən də eyham istifadə etmiş olur. Müasir tənqidi nəzəriyyədə intertekstuallıq termini altında təsnif edilən eyhamlar oxu

vasitəsilə əldə edilən biliklərin izini, eləcə də yazıçı ilə oxucu arasında paylaşılan mədəni təcrübələri əks etdirir. Ədəbi bir texnika olaraq, eyhamlar hekayə üçün emosional və ya intellektual kontekst təmin edən əsərdən kənarında tarixdəki bir faktı xatırlamağı ehtiva edir.

M.H.Abrams *Ədəbiyyat Terminlər Lüğətində* eyhama bir şəxsə, yerə və ya hadisəyə, yaxud başqa bir ədəbi əsərə və ya nüansa açıq yaxud dolaylı yolla qısa istinad kimi tərif verir. Lüğətdə M.H.Abrams Tomas Naşenin məşhur *Taun zamanı ayin* (*Litany in Time of Plague*) poemasından bir eyham nümunəsini verir:

*Brightness falls from the air,
Queens have died young and fair,
Dust hath closed Helen's eye [33, s.952].*

Şeirinin son sətirində Troyalı Helenə işarə edilmişdir. Yunan mifologiyasına görə Helen və ya Helena Troya döyüşünə səbəb olan dünyanın ən gözəl qadınıdır.

Bədii mətndə verilən eyham oxucu tərəfindən anlaşılmasa, onun işlənməsi bir önəm daşımaz. Lakin oxucu (və ya dinləyici) mətnlə tanış olarkən qarşısına ayrı-ayrı sözləri, ifadələri anlamağı vəzifə kimi qoymur. M.Hüseynovanın da qeyd etdiyi kimi, ayrı-ayrı sözlərin və ya frazaların (yad olan, az tanış olan dildə verilən informasiyanın qavranılması zaman xüsusilə aydın şəkildə əks edilən) başa düşülməsi – köməkçi əməliyyatlar rolunu oynayır və yalnız müəyyən hallarda xüsusi olaraq dərk edilmiş hərəkətlərə çevrilirlər.

Anlama aktını xarakterizə edən əsas proses bütün xəbərin mənasının şriftini açmaq üçün edilən cəhdlərdən ibarətdir. Bu məna xəbərin ümumi əlaqəliliyini (external coherence) və ya onun daxili mənasını yaradır və xəbərə dərinlik və ya altmətn (internal coherence) verir. Bu cəhdlər həmişə qavranılan mətnin kontekstinin axtarılmasına doğru yönəlmişdir. Bu kontekst bəzən sinsemantik (nitqdaxili), bəzən isə nitqdən xaric, situasiya xarakterli ola bilər və bu cür kontekstin olmadığı halda nə tam mətn anlaşıla bilər, nə də onun tərkibinə daxil olan elementləri düzgün qiymətləndirmək olar. [11, s. 67] Buradan da belə bir nəticə çıxara bilərik ki, eyham da mətnin bir hissəsi olaraq əsas mətnlə bir bütöv təşkil etməli və onun anlaşılması əsas mətnin konteksti ilə sıx bağlıdır.

Müasir dövrdə eyhamlar postmodernist ədəbiyyatda xüsusi məqsədlərlə işlədilir. Postmodernizm (moderndən sonra gələn) XX əsrin ikinci yarısında modernizmin sıradan çıxması ilə fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət kimi sahələrdə mövcud bütün qaydaları, formaları inkar edən bir cərəyandır. Postmodernizm cərəyanı özündə müxtəlif ədəbi janrları və stilləri birləşdirir. Onun əsas xarakteristikaları kimi intertekstuallıq, haşiyə çıxma, imitasiya, eklektisizm, dekonstruksiya və s. göstərə bilərik. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə postmodernist ədəbiyyatda eyham bədii ifadə vasitəsi və intertekstuallıq yaradan dil faktı kimi çıxış edir. Dilçilikdə belə fikirlər də vardır ki, bədii əsərlərdə intertekstuallıq özünü eyham şəklində göstərir.

Ümumiyyətlə, mətnin köçürülməsi münasibətlərin növlərinin funksional tiplərini, mətn münasibətlərini aşağıdakı hissələrə ayırır:

- 1) intertekstuallıq (sitatlar, allüziya, intekst və s.);
- 2) paratekstuallıq (mətnin öz hissələrinin bir-biri ilə münasibəti, məsələn, epigraf);
- 3) metatekstuallıq (öz konteksti olan mətnin münasibətləri);
- 4) hipertekstual (törəmə münasibətlər);
- 5) arxitekstual (mətnin janr əlaqəsi).

İntertekstuallığın göstəricilərindən biri olan eyham bədii ədəbiyyatda işlənməsinə görə aşağıdakı kateqoriyalar üzrə tədqiq və təhlil edilir:

1. Hadisələrə və ya şəxslərə olunan eyham;
2. Yazıçının özü ilə bağlı faktlara edilən eyham;
3. Məcəzi və ya metaforik anlamda eyham edilməsi;
4. Təqlidedici eyham;
5. Struktur formada edilən eyham.

Bədii ədəbiyyatda işlənən eyhamlar müxtəlif əlamətlərinə görə təsnif edilir. Tədqiqatlarda semantikasına görə eyhamların üç növü xüsusilə fərqləndirilir:

1. Onomastik vahidlər şəklində verilən eyhamlar. Bu qrupa ayrıca olaraq hər hansı bir bədii (sənət) əsərində işlədilən zoonimlər (heyvan və quş adları), toponimlər (coğrafi adlar), ktematonimlər (tarixi hadisə və bayramların, sənət

əsərlərinin və s. adları), antroponimlər (insan adları), dini və mifoloji adlar və s.: Enişteyn, Romeo, Simurq, Ələddin, İsa, Musa və s.

2. Dini, mifoloji, ədəbi, tarixi və s. ilə bağlı hadisələr:

-Nuhun gəmisini və daşqın əhvalatı, İsanın çarmıxa çəkilməsi və s.

3. Məşhur ifadələr, xatirələr və s.:

-Veni, vidi, vici (Gəldim, gördüm, qalib oldum).

Postmodernist nəsr əsərlərinin müəllifi olan Con Faulzun yaradıcılığı əsasında da eyhamın qeyd edilən xüsusiyyətlərini və növlərini müşahidə etmək mümkündür. Müəllif klassik ingilis ədəbiyyatından sitat, eyham, reminissensiyalar şəklində iqtibaslar edir. C.Faulzun “Fransız leytenantının qadını” romanı tarixi *metafiction* metodu ilə yazılmışdır. Bu ədəbi metod sistemativ olaraq fikri hekayənin uydurma (fiction) olmasına yönəldir və əsərin içinə uydurma ifadə edən hekayə yerləşdirilir. Bu cür ədəbi nümunələrdə yazıçı da əsərin iştirakçısı olur. C.Faulzun bu romanı da intertekstual əlaqələri özündə ehtiva edən postmodernist sənət nümunəsidir. Romanda eyham mətnlərarası əlaqə yaratmaqla yanaşı, özündə tarixi gerçəklərə işarələr daşıyır:

And not only because it is, as the guide-books say, redolent of seven hundred years of English history, because ships sailed to meet the Armada from it, because Monmouth landed beside it... but finally because its is a superb fragment of folk-art [43, s.4].

Yuxarıdakı nümunədə müəyyən tarixi dönəmə eyham vardır. Burada C.Faulz XIV əsrə aid daş liman divarı olan Kobbu (Cobb) *xalq sənətinin möhtəşəm parçası (a superb fragment of folk-art)* kimi təsvir edir və Kobbun şahid olduğu iki hadisə arasında oxşarlıq yaradır: Seyranın cəmiyyətə qarşı üsyanı Monmut hersoqu ilə müqayisə edilir. 1685-ci ildə Kral II Ceymsi taxdan salmaq məqsədi daşıyan bu üsyan məğlubiyyətə uğramışdır. Eynilə əsərin qəhrəmanı olan Seyranın da fransız leytenantı ilə məhəbbət macərası uğursuzluqla nəticələnir. Cəmiyyət Kobbun ətrafında dolaşan Seyranı bu utançverici münasibətinə görə tənqid edir və ona qarşı çıxır.

“Fransız leytenantının qadını” əsərindən başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

Furthermore, it chanced, while she was ill, that Mrs. Fairley, who read to her from the Bible in the evenings, picked on the parable of the widow's mite [43, s.23].

Xanım Pulteney xəstələnir və onun qulluqçusu Feyrli ona müqəddəs kitabdan – Bibliyadan *dul qadının uşağı* hekayəsini danışır. Bu da əsərdə açıq şəkildə deyil, açar sözlü eyham şəklində verilir. Hekayədə kasıb bir dul qadın son pulunu da nəzir vermək istəyir. İsa dul qadını tərifəlayiq hərəkətinə görə qiymətləndirir.

Başqa bir nümunədə də müqəddəs kitaba edilən eyham nümunəsini görmək mümkündür:

The vicar felt snubbed; and wondered what would have happened had the Good Samaritan come upon Mrs Poulteney instead of the poor traveler [43, s. 32].

Əsərin bu hissəsində mənbəyini İncildən alan Good Samaritana eyham edilmişdir. Müəllif xanım Poulteney və Good Samaritan arasında bir analogiya qurur. Hekayədə C.Faulz xanım Poulteneyi nüfuzlu İngiltərə imperatorluğunun ən kobud, təkəbbürlü xüsusiyyətlərinin təcəssümü kimi *an epitome of all the most crassly arrogant traits of the ascendant British Empire [43, s.21]* təsvir edir. Good Samaritan isə insanların rəğbətini qazanmış mərhəmətli bir insandır. Buna görə də, rişxənd olunduğunu hiss edən keşiş İncildə bəhsi keçən yaxşı ürəkli Samiriyelin əvəzinə xanım Poulney ilə qarşılaşacağı təqdirdə nələr baş verəcəyini düşünür və iç çəkir. Əslində, burada eyham bədii təzad yaratmaq üçün istifadə edilib desək, yanılmarıq.

C.Faulz əsərin başqa bir yerində İncildə adı keçən Patmos adasına işarə edərək yazır:

Mrs. Poulteney saw herself as a pure Patmos in a raging ocean of popery [43, s.35].

Müəllif burada xanım Poulteney və Patmos adası arasında paralellik yaradır. Bu ada katolik və pravoslavların ziyarət etdiyi müqəddəs bir yerdir. Beləki, buraya İsanın şagirdi Yohanna həbs edilmişdir. Romanda xanım Poulteney İngiltərənin cənub-qərbində yaşayan yüksək təbəqədən olan bir qadındır. O, qulluqçuları ilə pis rəftar edən, insanları əxlaqi dəyərlərlə mühakimə edən qəddar qadın kimi təsvir edilir. Müəllif buradan çıxış edərək Poulteney və Yohanna arasında əlaqəni Patmos adası vasitəsilə qurur. Hər iki obraz həyatında cəmiyyətdən, mənəvi kimliyindən təcrid

olunmaqdan əziyyət çəkmişdir və buna görə də Poulteney adı keçən ada ilə bütünləşir, özünü ona tay tutur.

Daha sonra əsərdə tarixən Suriya ərazisində yaranmış və sonralar bütün qədim yaxın şərqdə istifadə edilən aramey dilində Bibliyaya işarə edilir:

She did not create in her voice, like so many worthy priests and dignitaries asked to read the lesson, ... but the very contrary: she spoke directly of the suffering of Christ, of a man born in Nazareth, as if there was no time in history, almost, at times, when the light in the room was dark, and she seemed to forget Mrs. Poulteney's presence, as if she saw Christ on the Cross before her. One day she came to the passage Eli, Eli, lama sabachthani; and as she read the words she faltered and was [43, s.58].

Eli, Eli, lama sabachthani (Allahım, Allahım, məni niyə tərk etdin?) ifadəsi Bibliyadan götürülmüşdür. Bu hissə İsanın həyatı ilə bağlı bir qısa hekayə ilə səsləşir. İsa ölməmişdən bir qədər öncə çarmıxda ikən ümitsiz şəkildə qışqıraraq Allaha niyə onu xilas etmək üçün heç nə etmədiyini deyir və qeyd etdiyimiz ifadəni işlədir.

Bəzi nümunələrdə isə yazıçı eyni anda cümlədə iki fərqli eyham verə bilir:

There was an antediluvian tradition (much older than Shakespeare) that on Midsummer's Night young people should go with lanterns, and a fiddler, and a keg or two of cider, to a patch of turf known as Donkey's Green in the heart of the woods and there celebrate the solstice with dancing [43, s.90].

Burada ilk olaraq, dini kanonik mətnlərdən bizə tanış olan *antediluvian*, yəni Bibliyada da adı keçən *daşqından əvvəlki dövrə* işarə edilmişdir. *Antediluvian* ilk kişinin və qadının dünyaya enməsindən, onların günah işləməsindən başlayıb, yer üzünü su basıb insanlığın məhv olmasına qədərki bir dövrü əhatə edir.

İkinci eyham isə Şekspirin “Yay gecəsində yuxu” (“A Midsummer Night's Dream”) əsərinədir. Mətnlərarası əlaqəni əks etdirən bu eyhamı anlamaq oxucudan ədəbi bilgi tələb edir. Kifayət qədər ədəbi bilgiyə sahib olan oxucu “Yay gecəsində yuxu” komediyasındakı obrazlarla “Fransız leytenantının qadını”ndakı obrazlar

arasında asanlıqla əlaqə yarada bilir. Şeksprin komediyasında hadisələr sehirlil gücə malik varlıqların əsərin qəhrəmanlarına təsir edə bildiyi bir meşədə cərəyan edir. “Fransız leytenantının qadını”nda da Çarlz Seyraya aşiq olanda da belə mistik hadisələr baş verir. Oxucu eyhamı anladığıda sonrakı fəsillərdə baş verəcək hadisələrin gedişatını da proqnozlaşdırmağa bilir. Yazıçı bununla diqqətli oxucuya bir növ ipucu verir və onu öncədən xəbərdar edir.

Aşağıdakı nümunədə isə *the temptation in the Wilderness* ifadəsi ilə İsa Məsihin çöldə günah işləməyə təşviq edilməsinə eyham edilmişdir:

Now all this is the great and timeless relevance of the New Testament myth of the Temptation in the Wilderness [43, s.298].

İncildə adı keçən bu hekayə İsanın xaç suyuna salınmasından sonra 40 gün, 40 gecə şeytan tərəfindən yoldan çıxarılmaya çalışılması ilə bilinir. İsa şeytanın tələsinə düşmür və İsrailin şimalına, Qalileyə qaydır. Yazıçı da şeytanın insanı müxtəlif üsullarla yoldan çıxarmağa çalışmasını oxucuya bu cür eyham edərək bildirir. Bu eyham didaktik məzmun daşıyır və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif oxucu ilə əlaqə qurur və ona eyhamla xatırlatma edir, onu diqqətli olmağa çağırır.

Reminissensiya və allüziyalardan istifadə yazıçıya oxucusu ilə oynamağa, onu oyuna salmağa yol açır. İqtibas və allüziyaların yerində işlənməsi oxucuda çoxsaylı assosiasiyalar yaradır, onu oyun atmosferinə daxil edir. Digər tərəfdən roman ənənəvi roman janrı ilə polemikaya girir və müasirliyin görmə bucağında yeni mənə və məzmunə köklənir [2, s.226].

Bədii mətnlərdə eyhamlar çox vaxt bir neçə obraza (onun adına və ya hər hansısa xüsusiyyətinə) istinad şəklində, yaxud başqa bir əsərdən sətirlər şəklində müşahidə edilir. Məsələn, amerikalı yazıçı F. Scott Fitzgerald tərəfindən yazılmış “The Great Gatsby” digər ədəbi əsərlərlə mətnlərarası assosiasiyalara malik olan ədəbi əsərlərin tipik nümunəsidir. “The Great Gatsby” romanı Gaius Petroniusun latın dilində yazılmış “Satyricon” əsərinə eyhamı ehtiva edir. “Satyricon”da Trimalchio obrazı əvvəlcə həyatda öz mövqeyini yaxşılaşdırmaq üçün çox çalışmış bir quldur. Lakin sonradan Trimalchio zəngin olur. O, öz zənginliyini və qüdrətini hər kəsə açıq şəkildə nümayiş etdirməyə can atır. Aşağıdakı nümunədə Gatsby və Trimalchio

obrazları qarşılaşdırılmışdır. Bu da romanın oxucusuna baş qəhrəmanın vəziyyəti haqqında daha geniş məlumat verir:

It was when curiosity about Gatsby was at its highest that the lights in his house failed to go on one Saturday night—and, as obscurely as it had begun, his career as Trimalchio was over [40, s.71].

Bundan başqa, Cozef Konradın “Heart of Darkness” əsəri də özündə bir sıra mifoloji, dini və ədəbi eyhamları ehtiva edir: Budda, Əhdi-cədid, Platon, Astrea (yunan ilahəsi) Eneida (Vergili), Cəhənnəm (Dante), Faust (İ.V.Gote), Kral Artur, Yatmış gözəl, Eldorado (Amazon çayı hövzəsində yerləşdiyi düşünülməli əfsanəvi şəhər) və s. “Heart of Darkness” əsərinin baş qəhrəmanı Marlou Fransaya gələndə şəhəri whited sepulcher - ağardılmış məzara bənzədir:

In a very few hours I arrived in a city that always makes me think of a whited sepulchre. Prejudice no doubt. I had no difficulty in finding the Company's offices [39, s.15].

Nümunədə verilən ağardılmış məzar ifadəsi Bibliyaya eyham olaraq verilmişdir. Bibliyada İsa avropalıların riyakarlığını, mənəvi pozğunluqlarını ifadə etmək üçün onları ağardılmış məzar daşlarına bənzədir.

Bədii əsərlərin əksəriyyətində dünyada baş verən konkret hadisələrə eyham edilməsinə rast gəlinir. Bununla yazıçı ya həmin hadisəyə münasibətini bildirir, ya da eyham edərək başqa bir fikri ifadə edərək müqayisə, eyniləşdirmə aparır. Misal üçün, Harper Linin 1960-cı ildə yazdığı “Bülbülü öldürmək” (“To Kill a Mockingbird”) romanından verilmiş aşağıdakı nümunəyə nəzər salmaq:

Are we poor, Atticus?

Atticus nodded. We are indeed.

Jem's nose wrinkled. Are we as poor as the Cunninghams?

-Not exactly. The Cunninghams are country folks, farmers, and the crash hit them hardest. [41, s.23] (Biz kasıbıq Attikus? Attikus başını yellədi. Həqiqətən də, eləyik. Cem burnunu çəkdi. Biz Kanninqemlər qədər kasıbıq? O qədər də deyil. Kanninqemlər kənd sakinləridir, fermerdirlər və qəza ən çox onlara zərbə vurdu).

Burada yazıçı 1929-cu ildə “Stock Market Crash” adlanan və ABŞ-ın səhmlərində kütləvi eniş nəticəsində birjanın çökməsinə gətirən tarixi hadisəyə eyham etmişdir. Bu hadisə böyük depressiyaya səbəb olmuşdur. Böyük depressiya təxminən 10 il davam etmiş və dünyanın bir çox yerlərində həm sənayeləşmiş, həm də sənayeləşməmiş ölkələrə təsir etmişdir. Harper Li də obrazlarının maddi durumunu məhz bu hadisə ilə əlaqəli şəkildə izah etmişdir və müasiri olduğu dövrdə də bu hadisədən zərərçəkmişlərin acınacaqlı vəziyyətinə diqqət çəkmişdir.

Tədqiqatlarda bədii əsərlərin dilində verilən eyhamlar xüsusi ad ifadə edib-
etməməsinə görə iki cür təsnif edilir:

1. Xüsusi ad ifadə edən eyhamlar (Propername allusions): *He said you like Benedict Arnold* cümləsində eyhamın tərkibində xüsusi ad, yəni antroponim işlənmişdir. Bədii əsərlərin dilində də xüsusi ad ifadə edən eyhamlara yer verilir: *Because he was a Pontius Pilate, a worse than he, not only condoning the crucifixion but encouraging, nay, even causing.* [42, s.238]. Pilat Pontius İsanın məhkəməsinə rəhbərlik etmiş və onun ölüm hökmünü vermiş qubernatordur.
2. Açar sözlü eyhamlar (Key-phrase allusions): İncildən olan ifadələr, mahnılar və tanınmış filmlərdən, televiziya proqramlarından yadda qalan məşhur ifadələr, siyasi şüarlar, kommersiya məhsullarının şüarları, müxtəlif cəlbedici ifadələr, atalar sözləri, inanclar, fərziyyələr, hekayələr və s. bu qəbildəndir: *to separate the wheat from the chaff* (buğdanı samandan ayırmaq); *hung round his neck like an albatross* (albatros kimi boynuna asılmaq) və s.

İngilis dilində bədii əsərlərin dilində allüziyaların onomastik vahidlər şəklində işləndiyini görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, bədii əsərlərdə onomastik vahidlər, əsasən, şəxs adları obrazların tipi və xarakteri ilə vəhdətdə verilir. Bununla yanaşı adlar əsərin ümumi ideya və məzmunu ilə də birbaşa əlaqəli olmalıdır. Onomastik vahidlərin bir növü olan antroponimlər (şəxs adları) fikrin obrazlı şəkildə və emosional formada oxucuya çatdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii mətnin strukturunun, eləcə də məzmun planının mənə törədiciyi baxımından araşdırılmasında allüzivonimlərin xüsusi rolu var. Allüziv ad onomastik sistemdə mövcud olan konsept kimi diqqəti cəlb edərək milli-mədəni ənənələrin rəmzi olaraq həm ifadə, həm də üslubi baxımdan əsərə xüsusi rəngarənglik gətirir, müxtəlif adların ədəbiyyatda formalaşdırdığı konsepti müəyyənləşdirmək imkanı verir. Milli-mədəni və tarixi informasiyanın qorunduğu rəmzi işarə olaraq allüziv antroponim oxucunun təfəkküründə mövcud ənənələrlə bağlı məlumatı canlandırmaqla əlavə mənə çaları yaradır. Digər məlum mətnlərə işarə edən bədii onimlər bədii gerçəkliyin yaradılma vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də bədii əsərdə dil və mədəniyyətin onomastik kodu kimi çıxış edir. Dil daşıyıcıları üçün ümumi olan anlayışlar mədəni və ya konseptual kodu təşkil edir [71, s.97-98].

Onomastik vahidlərin bir qolu da antroponimlər təşkil edir. Antroponimlərin-şəxs adlarının üslubi funksiyası aşağıdakı nüanslarla müəyyən edilir: tarixi şərait, insanların sosial münasibəti və nitq mədəniyyətinin vəziyyəti. Etimoloji baxımdan bir dilin leksikası ilə əlaqələndirilməyən hər hansı bir ad həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın nitqində və ədəbiyyatında kifayət qədər işlənmə tezliyi qazandıqda həmin xalqa aid ad hesab olunur. Dildə adlar o zaman passiv sözlər arasına daxil olur ki, tarixi və etimoloji aspektdən xalqın diliylə əlaqələndirilmiş antroponimlərin işlənmə tezliyi müəyyən dərəcədə aşağı düşür. Zamanla belə sözlər real sözlərdən potensial sözlərə çevrilərək sonda unudularaq dilin ümumişlək olmayan fonduna daxil olur, arxaizm kimi çıxış edir.

Antroponimlər müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırıla bilər ki, bunlardan biri də antroponimləri daşıyan şəxslərin lokal səviyyədə tanınma dərəcəsi əsasında qruplaşdırılmasıdır. Tanınma eyhamın reallaşması üçün oxucunun, dinləyicinin, adresatın biliyi, dünyagörüşü qarşısında müəyyən tələblər qoymağa xidmət edir. Bədii əsərin oxucuya, dinləyiciyə estetik təsiri o zaman güclənir ki, eyham uğurla gerçəkləşdirilsin, oxucu və ya dinləyici onu anlasın. Bu güclənmə intensiv assosiativ təsirlərə əsaslanır, bədii mətni dilxarici reallıqlarla vəhdətə gətirir [22, s.8].

Bədii əsər daxilində tanınan eyhamlı adlar müəyyən bir sistem təşkil edərək spesifik xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bir sıra eyhamlı adlarda tanınmanın həyata

keçirilməsi üçün əlavə komponentlərə ehtiyac duyulur: II Henri, II Vilhelm , III Eduard, Müqəddəs Mari, Müqəddəs Vircin, Müqəddəs John, Richard the Lionheart, Müqəddəs Mark, Müqəddəs Viol, Napaleon, , The Lord God və b. Bədii əsərlərin dilində işlənən antroponimlər, əsasən, ikili motivləşməyə malik olurlar. Bir tərəfdən, motivləşmə əlaqələri real adlara uyğun gəlir, digər tərəfdən, antroponimik sistem bədii əsərin məzmun kontekstində assosiativ əlaqələrlə süni motivləşdirilmiş sistem əmələ gətirir. Adlar, əsərdə təsvir olunan dövrün müxtəlif aspektli keyfiyyətlərini açır. Əsərin baş qəhrəmanlarının adları praqmatik, kommunikativ, nominativ, idioüslubi, koqnitiv və s. funksiyaları yerinə yetirir [7, s.140].

Tədqiqatlarda amerikan antroponimiyasında eyhamlı adlar və onların üslubi, linqvistik, onomostik xüsusiyyətlərinə rast gəlmək mümkündür. Haqlı olaraq göstərilir ki, müasir dövrdə amerikan cəmiyyətində ədəbi, mifoloji, dini və b. mənbələrdən alınmış eyhamlı adlar, antroponimlər aktuallığını itirmişdir.

Bədii əsərlərin dilində işlənən allüziv antroponimlər işarə etdiyi mənbəyə uyğun olaraq aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- 1) Mifoloji qəhrəmanların adları – *Midas, Nemesis, Herkules, Odissey, Ganymede, Cupid, Axilles və s.*
- 2) Dinlə bağlı antroponimlər – bu adlar İncil (Bibliya) kimi dini kanonik mətnlərdən bizə tanış olan qəhrəmanlarının adlarıdır: *Judas, Jonah, Moses, Ananias və s.*

Bədii əsərin dilində işlənən antroponimlər bir sıra mühüm funksiyalara malikdirlər. Bu mühüm funksiyalardan biri də məhz eyhamdır. Bilirik ki, müəllif adlardan müəyyən məqsədlərlə istifadə edir. Eyhamlı olub-olmamasından asılı olmayaraq adlar özlüyündə mədəni və tarixi realiyaları, bir sıra ədəbi faktları daşıyır, onları oxucunun yadına salır yaxud əsərə gətirir.

Nəticə etibarilə, antroponimlərin iki funksiyası-mətnyaratma və eyham ifadə etmək funksiyaları bir-birilə qarşılıqlı şəkildə əlaqələnir. Bədii əsərin dilində eyhamdan istifadə edilməsinin əsas məqsədi odur ki, oxucuya informasiya təsiri reallaşsın. Ədəbi allüziya digərləri ilə müqayisədə geniş çevrədə aydın olmalı,

tanınmalıdır. Buna görə də, bədii eyhamın əsas obyektı klassiklər və klassik qəhrəmanlardan ibarətdir. Yazıçı, şair, dramaturq eyham vasitəsi ilə hər hansı informasiyanı ötürdükdə oxucunun bu məlumatı şifrənin açılmasında hər hansı bir çətinliyi çəkməyəcəyini öncədən nəzərinde tutur. Bir sıra məqamlarda eyhamdan istifadə edən müəllif oxucunun diqqətini mətnin adına çəkir. Amma qeyd edilən xüsusiyyəti bütün müəlliflərə aid edə bilmərik. Bir sıra müəlliflər oxucusunun ön biliklərinə güvəndiyi üçün belə bir fikirdə olur ki, onun oxucuları mətn daxilində söhbətin kimdən və ya nədən getməsini rahatlıqla müəyyənləşdirə biləcəkdir. [7, s.140]

G.Əliyeva allüziv adlara missal olaraq aşağıdakıları göstərir:

-Dünya ədəbiyyatında müxtəlif əsərlərdən bizə məlum olan məşhur qəhrəmanların adları:

Penelope, Don Juan, Don Kixot, Beatris, Tartuf(f)e.

-Kral Artur əfsanəsindən bizə tanış olan qəhrəmanların adları:

Kral Artur, Lancelot, Tristram, Guinevere və b.

-İngilis dilində geniş yayılmış olan və Şekspirin əsərlərindən alınmış eyhamlı adlar:

Falstaff, Benedick, Caliban, Cordellia və s.

-İngilis dilinin amerikan variantında bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin ad-soyadları yeni məna kəsb edərək məcazlıq qazanır və allüziv ad kimi çıxış edir. Məsələn:

- Rockefeller – Rokfeller, eyhamlı ad olaraq var-dövləti, cah-cəlalı ifadə edir.
- Longfellow – Lonqfellou müdrik şair simvolunu ifadə edir.
- Barrymore – Berrimor isə aktyorluq keyfiyyətlərini bildirir. Amerikan aktyoru Berrimor Con aktyorlar ailəsinin nümayəndəsi olmuşdur. Ötən əsrin ilk yarısında Amerikada məşhur faciəvi rolların mahir ifaçısı kimi tanınmışdır.
- Webster – Uebsterin adı leksikoqrafiyada peşəkarlığı bildirir. Beləki Uebster Noah amerikan leksikoqrafı olmaqla ilk dəfə iri həcmli ingilis dili lüğətini tərtib etmişdir. Amerikada ingilis dili lüğətlərinin U.Noahın adı ilə adlandırıldığını desək, yalan olmaz.

- Lincoln – vicdan rəmzi.
- Benedict Arnold – Benedikt Arnold ingilis dilində satqınlıq rəmzi kimi işlədilir. Bu da onun Vaşinqton ordusunda general olmasına rəğmən müstəqillik uğrundan gedən mübarizədə ingilislər ordusunun tərəfinə keçərək xəyanət etməsi ilə bağlıdır.
- Socrates – Sokrat, müdriklik rəmzi.
- Newton – Nyuton, demək olar ki, bütün dünya dillərində ağıl və zəka rəmzi ifadə edir. Məlumdur ki, gündəlik danışıqda belə ağıllı insanın Nyuton adlandırılmasına rast gəlmək mümkündür.
- Blackstone – Bləkstoun isə hüquq, haqq-ədalət, qanun rəmzi kimi çıxış edir. U.Bləkstoun məşhur ingilis hüquqşünası olmuş və müəllifi olduğu dörd cildlik “Commentaries on Laws of England” kitabı ingilisdilli ölkələrdə qanunvericilik üçün baza hesab edilir. [7, s.141-142].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlinir ki, bədii əsərin dilində verilmiş antroponim əsərin yaradılması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan ədəbi antroponimikanın, eləcə də ümumilikdə ədəbi onomastikanın öyrənilməsi, tədqiq və təhlil edilməsi bədii mətnin daha yaxşı dərk edilməsi üçün vacib şərtidir. Xüsusi adın mətn funksionallığının da spesifik cəhətləri vardır. Adlar, bədii mətndə verilən başlıqlar bədii əsərin strukturunun ayrılmaz elementləri olmaqla bərabər, bədii obraz yaradan vasitələr hesab olunur. Onomastik vahidlər mətn yükünə malik olur, özündə səs cildi daşıyırlar. Onlar assosiativ fona sahibdirlər.

Buna görə də, xüsusi adlar üslubi baxımdan doğru, dəqiq olmalıdırlar. Onlar bədii əsərin ideyasına, məqsədlərinə uyğun verilməlidir. Bədii mətndə verilən onomastik vahidlər səciyyəvi koloriti, həm də bir sıra hallarda spesifik bir mənəni və ya müəllifin ideyasını ötürməyi bacarmalıdır. Müəllif tərəfindən əsərə uyğun şəkildə uğurlu formada seçilmiş antropinim əsərin qəhrəmanının xarakterinin açılmasında əlavə element kimi çıxış edir və bütöv əsərdən qaynaqlanan emosional təsəvvürü gücləndirməyə xidmət edir [7, s.140].

Yazıçı və şairlər öz əsərlərində eyhamı hansı formada işlətməsindən asılı olmayaraq mürəkkəb fikirləri, ifadə edilməsi çətin olan emosiyaları asanlıqla ifadə etdikləri kimi, oxucular da bu vasitə ilə eyhamı asanlıqla qavraya bilirlər. Əlavə olaraq deyək ki, bədii əsərlərin dilində işlədilən allüziya və alleqoriya bəzən qarışdırılır. *Alleqoriya* yunan sözü olub, *allegoria* – eyham, məcaz deməkdir. Alleqoriya daha ardıcıl sürətdə fikri tabloya köçürür. Sonradan tablo əsasında yenidən fikir anlamaq lazım gəlir. Analogiya qaydasının neqativ istifadəsini asanlıqla müəyyən etmək olar: alleqoriya zamanı müqayisə edilən adətən, ümumiyyətlə, göstərilir, o, mətnin arxasında yox olur. Alleqoriyanın kələyi ondan ibarətdir ki, tablo vasitəsilə yaradılan təsəvvür adətən, öz ilkin görünüşündə qavrayış üçün çox çətinidir [46, s.245].

Bu iki üslubi vahid – allüziya və alleqoriya arasında müəyyən fərqlər vardır. Birincisi, alleqoriya, əsasən, birbaşa nəzərdə tutulan obyektə bildirir və əgər zərurət yaranarsa, izah olunur. Allüziya predmet və şəxsləri müqayisə etməkdən daha çox digər analogiyanın üzvləri arasında mövcud olan əlaqələri gizlətmək məqsədi daşıyır. Bu səbəbdən də alleqoriya ilə müqayisədə allüziya məzmun baxımından daha çox müəmmalıdır və əsas meyarı dinləyici, yaxud oxucu tərəfindən anlaşılmasıdır.

Alleqoriya ilə müqayisədə allüziyada analogiyanın üzvləri arasındakı əlaqə daha az zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Eyhamda nəzərdə tutulanlara görə eyham vurandan daha çox eyhamı oxuyanlar məsuliyyət daşıyır [46, s.278].

2.2. Gündəlik danışıda eyhamın təzahür vasitələri

İlk dəfə eyhamı kimin yaratdığını, kimin istifadə etdiyini demək çox çətinidir. Lakin belə görünür ki, dilin yaranmasından etibarən onun daxili imkanları hesabına eyhamlar da zamanla dildə mövcud olmuşdur. Bu baxımdan eyhamlar xalq və ədəbi eyham deyə iki kateqoriyaya ayrılır. Lakin müasir dövrdə bu cür bölgü dəqiq hesab olunmur. Eyhamların yaradıcıları adi insanlar olmuş və onlar mədəniyyətlərinə aid inanc və adətləri, sosial və coğrafi xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən bu cür ifadələri dilə gətirmişlər. Şair və yazıçılar da xalqın dilindən belə eyhamları götürmüş və öz

əsərlərinin dilində istifadə etmişlər. Bu da o deməkdir ki, şifahi nitqdə, daha dəqiq desək, folklordan bizə məlum olan eyhamlar tarixən daha qədim və ilkindir.

Gündəlik danışığda eyhamın istifadəsi dinləyicinin xarakterik, dünyagörüşü kimi bir sıra amillərlə əlaqəlidir. Misal üçün, əgər eyham istifadəçisi dinləyiciyə dərin hörmət bəsləyirsə, bu zaman eyham da məzmununda nəzakət çaları daşıyacaqdır. Əksinə, əgər danışan dinləyiciyə qarşı ədavət hissi bəsləyirsə, eyhamın tonu da aşağılayıcı olacaqdır [24, s.106].

Funksional, struktur-semantik və məzmun əlamətlərini eyhamın təsnifi əsasında tətbiq etsək, gündəlik danışığda istifadə edilən eyhamların tematik təsnifini aşağıdakı formada aparmaq olar:

- 1) ədəbi-bədii eyhamlar;
- 2) folklor eyhamları;
- 3) bibleizmlər;
- 4) elmi eyhamlar;
- 5) publisistik eyhamlar;
- 6) rəsmi-işgüzar eyhamlar;
- 7) kinematoqrafik eyhamlar;
- 8) mahnı eyhamları;
- 9) aforistik eyhamlar;
- 10) intermedial eyhamlar;
- 11) ekspressemələr [21, s.18].

Eyhamlar dil vahidi kimi fikri, mənanı obrazlı etməyə xidmət edir. Dildə obrazlı və obrazsız mənalara sözlərin konkret hissi təsiri ilə əlaqədar fərqləndirilir. Dil vahidi kimi sözün mənasında obraz olmur. Bu sözün nitqdə işlənməsi həmişə nə isə insanın təsəvvürləri, hiss və duyğuları ilə müşayiət edilir. Tarixən bütün mənalara obrazlı olduğunu göstərirlər. Sonralar bunlar obrazlı mənadan uzaqlaşır və mücərrədləşir. Xarici aləmin əşya və hadisələri haqqında əyani – hissi obraz yaradan mənaya obrazlı mənaya hesab olunur. İnsan nitqi, söz məntiqi və hissi momentləri ehtiva edir. Odur ki,

hər sözdə hizli hissi çalarlar mövcuddur. Dildəki bütün mənalar mənşəyinə görə obrazlıdır və bunların hər biri zaman keçdikcə obrazsızlaşa bilər [15, s.227].

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dildəki bütün ifadələr, sözlər gizli obrazlılıq imkanlarına malikdir. Obrazlı mənalar həmişə bir əyanilik yaradır. Gizli obrazlı mənalar eşitmə, görmə və s. duyğularla əlaqədar olur. Dildə obrazlılığa xidmət edən əsas vasitələrdən biri də eyhamdır. Zahiri mənayı gizli mənaya aid etmək baxımdan kinayənin üç növü vardır:

- Metonimiyanın eyhamı (isim) – nitqdə isim və metonimiyanın zahiri mənası nəzərə alınmaqla sifət və sifətləşmiş birləşmələrlə ifadə olunur:

The plain of transition spears riders (nizəli atlıların düzənliyə keçidi) ifadəsi “Şahnamə”də ərəb torpaqlarının bədii alleqoriyasıdır.

- Sifətin eyhamı – bir sifət nitqdə işlənir və bu zaman başqa bir sifətə eyham edilir:

tight eyes person (gözləri sıx olan adam) eyhamı alçaq şəxs (mean person) mənasında işlədilir və burada *tight* sifəti *mean* sifətinə işarə olaraq işlənmişdir.

- Feilin (əsasən də, məsdərin) eyhamı – əsasən, feil və ya məsdərlə ifadə edilən cümlə şəklində olur. *digging in a rod in the eye (gözünü çubuqla deşmək)* eyhamı kimisə kor etmək (*to blind somebody*) mənasında işlədilir.

Nitqdə nəzərdə tutulan mənayı çatdırmaq üçün eyhamın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

-Yaxın eyham (Nigh allusion): Bu cür eyhamlarda eyhamın zahiri mənasından gizli mənasını anlamaq asan və vasitəsizdir, heç bir əlavə köməyə, işarəyə ehtiyac qalmır. Yəni, bu cür eyhamlar özlüyündə gizli mənayı aşkara çıxarırlar, dinləyiciyə eyhamı anlamaq üçün əlavə bilik və ya işarə lazım olmur:

to have eyes on something ifadəsinin *ümidli olmaq (having hope)* ifadəsinə eyham etməsi.

-Uzaq eyham (Remote allusion): Eyhamı bu növündə isə eyhamı anlamaq üçün diqqət, dərin araşdırma qabiliyyəti, müəyyən qədər bilik və s. lazımdır:

White was hinting eyhamı *indecentcy (ədəbsizlik)* mənasını ehtiva edir və burada gizli mənayı anlamaq dolaylı yolla həyata keçirilir.

Eyhamları zaman etibarilə təsnif etdikdə onları belə qruplaşdırmaq olar: tarixi-mədəni eyhamlar; müasir eyhamlar. Müasir ingilis dilində eyhamın dil vasitələriylə nişanlanmış formaları da mövcuddur. Bu zaman nişanə kimi similar to, like, as if, as...as, a sort of, as, not as...but as, a kind of və s. kimi bir sıra konstruksiyalardan istifadə olunur. Bu cür konstruksiyaların işlənmədiyi eyhamlar da nişanlanmış və ya markersiz eyhamlar hesab edilə bilər [6, s.224].

Y.N.Kovalenko eyhamların təsnifatını verərkən eyhamın bir sıra xüsusiyyətlərini (nitq prosesindəki təqdimat üsulunu, eyhamın ifadə potensialını, eyhamla mənbə arasında olan əlaqənin spesifik xarakterini) nəzərə alaraq onları sadə və mürəkkəb eyhamlar deyə iki qrupa bölür.

Sadə eyhamlar konkret bir obyektə yönəlir və yalnız bir presedent mətn-mənbəyə aid olur. Eyhamın bu növünün özü də iki qrupa ayrılır:

1) Sadə birmənalı eyhamlar. Bu cür eyhamlar adından da məlum olduğu kimi bir mənaya malik olur. Onlar bir obyektin konkret bir əlamətini bildirirlər;

2) Çoxmənalı eyhamlar. Bu cür eyhamların bir obyektə olsa da, ən az iki və daha çox mənaya malik olurlar.

Mürəkkəb eyhamlar iki və daha çox obyektə işarə edirlər. Mürəkkəb eyhamların da iki növü fərqləndirilir:

1) Mürəkkəb çoxkomponentli eyhamlar. Bunlar bir presedent mətn əsaslı olurlar;

2) Mürəkkəb qarışıq eyhamlar. Mürəkkəb eyhamın bu növü isə müxtəlif presedent mətn əsaslı olur. [20, s.66-67].

İngilis dilində bir sıra frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onlar sözü gedən dilin daşıyıcılarına məxsus emosional qavrama və qiymətləndirmə sistemlərinə müvafiq olaraq formalaşmış və dildə emosemiyalı frazeologizmlər olaraq adlandırılır. Emosemiyalı frazeologizmlərin bir qismi isə bədii əsərlərə allüziya əsasında formalaşmışdır. Nümunələrdən də aydın olur ki, şifahi nitqdə işlənən eyhamların əksəriyyəti idiom və frazeoloji vahidlər şəklində təzahür edir.

İngilis dilinin frazeoloji qatında xüsusi yerə malik eyhamlı fonun yaranmasında ingilisdilli ədəbiyyatın, mədəniyyətin, həmçinin antik tarix, fəlsəfə və mədəniyyətin rolu olduğu kimi, başqa xalqların mədəni-ədəbi irsi xüsusi rol oynamışdır. Bu faktorları ümumiləşdirilmiş şəkildə tarixi-filoloji əsaslı və tarixi-sosial xarakterli kontekst daxilində izləmək, araşdırmaq mümkündür [47, s.1].

İngilis dilinin frazeoloji sistemində allüziyal faktorunun rolunu dəyərləndirmiş S.S.Aleşko-Ojevskaya bu baxımdan İncil süjet və personajlarına allüziya və Şekspirin əsərlərinə dolaylı istinad və iqtibasların həlledici rola və çəkiyə malik olduğunu qeyd etmişdir [15,s.43] İngilis dilinin alluzional frazeoloji qatında şekspirizmlər bibleizmlərlə paralel şəkildə işlənir.

Gündəlik danışiq dilində şeksprizmlərdən frazeoloji birləşmələr şəklində istifadə edilsə də, bunların bir qismi poetizm statusu qazanmış və yalnız ədəbi dildə işlənmişdir. Danışıq dilində işlənmədiyi üçün onların arxaikləşdiyini müşahidə etmək də mümkündür.

İngilis dilində gündəlik danışiqda işlənən eeyhamlı frazeologizmlər içində xüsusi yerə malik olan şeksprizmlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

-a countenance more in, sorrow than in anger a dish fit for the gods, a fool`s paradise, a foregone conclusion; a horse, a horse, my kingdom for a horse, a ministering angel shall my sister be, beware the ides of March, blow, winds, and crack your cheeks..., but screw your courage to the sticking-place; but, for my own part, it was Greek to me; discretion is the better part of valour; double, double toil and trouble, fire burn, and cauldron buble; eaten out of house and home, even at the turning of the tide, Good men and true və s. Bilavasitə U.Şekspir tərəfindən ingilis dilinə qazandırılmış frazeoloji vahidlər də az deyil. Məsələn, a Daniel come to judgement, a fool`s paradise, a sorry sight, laugh like little Audrey, sorry sight, good riddance, the green-eyed monstre, as dead as a doornail və s. [1, s.35-36].

Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlər xüsusilə fərqləndirilir. Onların içində konkret bədii əsərlərdən gətirilən sitatlar yaxud kvazisistat xarakterli eyhamlara söykənən ifadələr şeksprizmlərlə kifayətlənmir. C.Çoser, C.Milton, A.Pop, V.Skott, C.Svift, Ç.Dikkenz kimi bir sıra ingilis dilli ədiblərin bədii əsərlərindən çıxış

edərək müxtəlif növ iqtibas və reminissensiyaları da qeyd etmək olar. Reminissensiya xatırlatma deməkdir. Eyhamda nəyəsə işarə edilirsə və bir növ oxucudan tapmaca tapırmışcasına cavab gözlənilirsə, reminissensiyalar isə konkret faktı, hadisəni, şəxsi xatırlamağa kəlmək edir.

Bu baxımdan L.Karolun “Alisa möcüzələr ölkəsində” uşaq romanında məşhur papaqçı obrazı əsasında formalaşmış *as mad a a hatter* ədəbi frazeologizmini qeyd edə bilərik. Bu ifadə hərfi mənada papaqçı dəli kimi tərcümə olunur və biri haqqında olduqca *dəli, əsəbi* deyildikdə bu anlamı bildirən *as mad a a hatter* frazeologizmindən istifadə olunur. L.Karolun adını qeyd etdiyimiz romanından sonra isə bu ifadə müasir ingilis dilində işləklilik qazanmışdır [37, s.181].

Bədii əsərlərə allüziya əsasında meydana gəlmiş *as merry as a marriage bell* (*toy zəngləri qədər xoşbəxt, həddindən artıq xoşbəxt*) ifadəsi isə Corc Bayronun “The Eve of Waterloo” əsərindən alınmışdır:

And all went merry as a marriage bell; But hush! hark! a deep sound strikes like a rising knell [37, s.34]

İngilis dilində mətn reminissensiyalarını sistemli şəkildə araşdırmış A.Y.Suprun bu dildə mifologiya, ingilisdilli ədəbiyyat, eləcə də şəkiqirizmlər, habelə xarici ədəbiyyatla yanaşı İncil allüziyalarının yer aldığını və məhz, sonuncuların (yəni, bibleizmlərin) bu sahədə şəksiz öncüllüyə malik olduğunu qeyd etmişdir [23, s.23].

İnsanların tanrıya və ya müəyyən müqəddəslərə inamının kökü çox qədimlərə dayanır. İnsanların inancları onların nitqinə təsirsiz ötüşə bilməzdi. Çünki insanlar hələ qədim dövrlərdən etibarən təbiət qarşısında müdafiəsiz qaldıqları zaman, xəstəliklərlə üzləşdiyi zaman, hərbi əməliyyatlarda ilahi qüvvənin köməyindən mədət umublar. Bu da ilahi varlığın adının dildə zikrinə səbəb olmuşdur. Beləcə, bu kimi situasiyalar dildə dini ifadələrin müxtəlif situasiyalarda mənə çalarlığı ifadə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Eləcə də ingilis dilli cəmiyyətlərdə xristianlığın yayılması bibleizm tipli dil vahidlərinin yaranmasına, dildə sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Britaniyada xristianlığın nə zaman yayılmağa başlaması və bu tendensiyanın hansı coğrafi arealda vüsət alması ilə bağlı dəqiq məlumatlar olmadığından, təxmini

rəvayətlərə görə adaya bu din Şərqdən daxil edilmişdir. K.O. Morqanın Britaniya tarixinə dair araşdırmalarından məlum olduğu kimi, bu sahənin tədqiqatçıları IV əsrə qədər Britaniya ərazisində xristianlığın, ümumiyyətlə, xüsusi nüfuza malik olmaması ilə bağlı fikirdə həmrəylik nümayiş etdirirlər [30, s.47].

Bununla belə, Kent (597-ci il) və Nortumbriyanın (625-ci il) xristianlığı qəbul etməsi ilə başlayan yeni dövr artıq Britaniyanın tam xristianlaşması və müvafiq olaraq yeni sivilizasiyanın meydana gəlməsilə əlamətdar oldu. Məhz, həmin dövrdən sonra xristian mədəniyyətinin formalaşması bu mədəniyyətin ifadə forması olan ingilis dilinə də təsir göstərdi. Belə ki, ən müxtəlif situasiyalar şamil edilə biləcək çox sayda İncil sitat və kvazisitatlar və ya İncil personaj və süjetlərinə allüziya əsasında meydana gəlmiş frazeologizmlər yüksək işləklik nümayiş etdirməyə başladı. Məsələn, *wash one`s hands of smth* (əlini yuyub aradan çıxmaq, üzərindən məsuliyyəti atmaq), *to hide in a napkin* (bələkdə gizlənmək), *Land flowing with milk and honey* (hərfi mənada süd və balla) [1, s.48-49].

Britaniya ərazisində yayılmış xristianlığın konfessional özəlliyi emosemiyalı bibleizm-frazeologizmlərin komponent tərkibinə təsirsiz ötürülməmişdir. Müasir İngiltərədə hakim olan dini konfessiyanın – anqlıkanlığın diofizitliyi ingilis dilinin frazeoloji sistemində GOD teonimi ilə yanaşı, Jesus (İsa peyğəmbər) teoniminin iştirakı ilə də çoxsayda emosemiyalı frazeologizmin aktiv işləkliyinə yol açmışdır. Məsələn, *by Jesus!*, *Jesus wept!*, *Jumping Jesus!* Burada diofizitlik dedikdə yunan dilində *dyo* – iki, *physis* – təbiət nəzərdə tutulur. Xristian teoloqları diofizitliyi İsa peyğəmbərdə həm bəşəri (insana xas), həm də ilahi başlanğıcın olması ilə səciyyələndirirlər [28, s.95].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ingilis dilində frazeoloji vahidlərin eyhamlı fonunun formalaşmasında ingilisdilli və qeyri-ingilisdilli xalqların ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi baza rolunu oynayır.

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, eyhamlar gündəlik nitqimizdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu da danışanın nitqini daha emosional və mənalı edir. Bu zaman dinləyən sıxılmaz, müsahibinin nitqinə qarşı onda maraq yaradır. Danışan

dinləyənin fikrini özündə cəmləməklə yanaşı bəzən o, dinləyəyə sarkazmla yanaşır, eyhamla kinayə ilə gülüş ifadə edir:

Wow, Einstein... Thanks for the tip. [66, s.1] Burada Enşteynə eyham edərək sarkazm ifadə olunmuşdur. İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində çoxbilmişlik rəmzi olaraq Enşteyn eyhamından istifadə edilir: *Enşteyn kimi başı var. Enşteynliyi tutdu.*

Bundan başqa Don Juan eyhamı da ən çox istifadə edilən eyhamlardandır. Bu eyhamın kökü ispan ədəbiyyatına dayansa da, dünya dillərinin əksəriyyətində eyni mənada və kontekstdə işlədilir. Don Juan həyatını qadınları aldatmağa həsr edən uydurma bir qəhrəmandır. Lord Bayron, Molyer kimi bir sıra müəlliflər bu uydurma obrazı bədii qəhrəmana çevirmişlər. Gündəlik danışıda da Don Juan eyhamı qadınlara marağı olan insanlar haqqında istifadə edilir:

-He's like Don Juan in his relationships.

Uilyam Şekspirin “Romeo və Cüliyetta” əsərindən bizə məlum olan Romeo obrazı yarandığı dövrdən etibarən tarixin ən romantik qəhrəmanlardan biri hesab olunur. Buna görə də, dildə birinin romantik olduğunu ima etmək istədikdə onun haqqında *Romeo* ifadəsi istifadə edilir:

-Our wedding was very mysterious and it was as if I was in Romeo's arms.

İngilis dili eyhamlı antroponimlər baxımdan zəngin olmasına baxmayaraq, əsasən, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş eyhamlı adlara rast gəlinir. Məhz bu cür adlar digərləri ilə nisbətdə işlənmə tezliyinə malikdirlər. Belə eyhamlar tək bədii ədəbiyyatda yox, gündəlik həyatda, danışmaq dilində də xüsusi işləklilik qazanaraq dilin aktiv lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Ərəb nağılları kimi bilinən, lakin bütün coğrafiyalarda tanınan “Min bir gecə” nağıllar silsiləsi vasitəsilə də gündəlik nitqimizdə müəyyən eyhamlardan istifadə edilir. Bunlardan ən məşhuru “Ələddinin sehri çırağı”dır (Aladdin's magic lamp):

-We need Aladdin's magic lamp to make everything better.

Bu sehri çırağ özündə ümid, bununla belə, qaranlıq və çətinliklərdən qurtuluş mənası ehtiva etdiyi üçün nitqimizdə hər hansı bir çətin situasiyada bu ifadədən istifadə edilir.

Hətta ingilis dilli mahnıların dilində də bəzən ərəb əfsanələrinə, xüsusilə, “Min bir gecə” nağıllarına, səhra çölünə eyham edildiyini müşahidə etmək mümkündür:

*When the wind's from the east
And the sun's from the west
And the sand in the glass is right
Come on down, stop on by
Hop a carpet and fly
To another Arabian night [67, s.1]*

Uill Smitin ifa etdiyi “Ərəb gecələri” (Arabian Nights) mahnısından olan bu parça “Ələddin” filminin (eyni adlı hekayənin) ümumi məğzini təşkil edir və burada “Min bir gecə” nağıllarındakı sirli və ecazkar gecələrin füsunkarlığı xatırlanır.

Roman (“Pinokyonun məcaraları”, K.Kollodin) və cizgi filmi qəhrəmanı olan Pinokyo da gündəlik nitqimizdə, əsasən, uşaqlar arasında eyham kimi işlənir. *Yalan danışmaq bir uşağın sahib ola biləcəyi ən pis xüsusiyyətdir* motivi romanın əsas məğzini təşkil edir. Pinokyo yalan danışanda burnu uzanır. Bu səbəbdən də, o, yalançılığın rəmzi hesab edilir və xalq arasında bu mənada işlənir.

İngilis dilində işlənən *It's been raining for 40 days and 40 nights*[68, s.1] ifadəsi dini kitablardan bəlli olan Nuhun gəmisi hekayəsinə işarədir. Burada Tanrı 40 gün 40 gecə yağış yağacağını, hər yeri leysan basacağını Nuha xəbər verir. Ümumiyyətlə, qırx sayına müqəddəs mətnlərdə tez-tez rast gəlirik. Qırx rəqəmi dini mətnlərdə gözləməyi və cəzalandırmağı simvolizə edir. Nuhla bağlı əfsanədən başqa, Musanın Sina dağında 40 gün 40 gecə qalması, İsanın 40 gün 40 gecə oruc tutması və s. də bu sayın daşdığı mənanı anlamağa kömək edir. Eyham kimi də bu ifadə səbri və səbrin nəticəsində yenilənməni, cəzadan sonra doğru yolu tapmağı və s. mənaları daşıyır.

Eyhamlar təkcə bədii əsərlərdən, dini, mifoloji mətnlərdən, hər hansı hadisədən qaynaqlanmır, öncəki nümunələrdən aydın olduğu kimi müxtəlif musiqi və filmlər də özlüyündə eyham daşıya bilir və ya onlar özü eyhama çevrilə bilirlər. Film əsasında formalaşan və gündəlik danışmada istifadə olunan eyhamlara nümunələrlə nəzər salaq :

- It was like she had received a *golden ticket*.(Charlie and the Chocolate Factory)

- I wish I could just *click my heels*. (The Wizard of Oz)
- She smiles like a *Cheshire Cat*. (Alice in Wonderland)
- My math teacher is *he who must not be named*. (Voldemort from the Harry Potter Series)
- I have a *caped crusader* costume. (Batman) (Common Types of Allusions in Films - Beverly Boy Productions [69, s.2])

Məişət üslubunda, yeni gündəlik nitqimizdə eyhamların hansı məqsədlərlə və hansı formalarda işləndiyini nümunələr əsasında qeyd etdik. Əlavə olaraq, deməliyik ki, siyasi liderlərin nitqində də xüsusi məqsədlərlə eyhamlardan istifadə olunur. Bu zaman siyasi lider kütləni inandırmaq və onlarla empatiya qura bilmək üçün nitqində, çıxışlarında eyhamdan istifadə edə bilər. Nümunə üçün Amerikanın yeni lideri Corc Bayden 20 yanvar 2021-ci ildəki nitqində “*A Dream Deferred*” (*Ertələnmiş arzu*) şəklində eyhamdan istifadə etməsinə nəzər yetirək:

A cry of racial justice some 400 years in the making moves us. The dream of justice for all will be deferred no longer [70, s.3].

Burada C.Bayden 1951-ci ildə Langston Hyuz (Langston Hughes) tərəfindən yazılmış “Harlem” şeirinə işarə etmişdir. On bir sətirlik şeirdə *təxirə salınmış arzunun, xəyalın aqibəti necə olur?* sualı qoyulur və bədii həlli axtarılır:

What happens to a dream deferred?

Does it dry up

Like a raisin in the sun?

Or fester like a sore —

And then run?

Does it stink like rotten meat?

Or crust and sugar over —

Like a syrupy sweet?

Maybe it just sags

Like a heavy load.

Or does it explode? [70, s.1]

C.Bayden *təxirə salınmış arzu* deyərək *BLM (Black Lives Matter) – Qaraların həyatı önəmlidir* hərəkatını xatırladır və 2020-ci ilin mayında polis tərəfindən qətlə yetirilən Corc Floyd timsalında irqçiliyə qarşı münasibətini ifadə edir. Eyham burada vəd mənası daşıyır.

Bədii əsərlərin dilində eyham intertekstual münasibətlərin yaranmasında iştirak edir və daha çox informativ xarakter daşıyarsa, gündəlik danışığda da fərqli mənalarları ifadə edə bilər. Bundan başqa, gündəlik danışığda da eyhamla yanaşı tezt-tez sitatlardan da istifadə edilir. Lakin bildiyimiz kimi, bu iki vahid arasında fərqlər mövcuddur. Əgər danışan nitqində sitatdan istifadə edirsə, dinləyici bu sitatı olduğu kimi ilkin mənada anlamalıdır. Burada əlavə alt mənaları anlamağa ehtiyac yoxdur. Sitat kiminsə konkret fikrini ifadə edir. Eyhamı anlamaq üçün mətnin altqatına müraciət edilir və eyham sitatdan fərqli olaraq tanınan olur. Dinləyici sitatı daha öncə eşitməmiş ola bilər, eyham isə ümumi xarakter daşıyır və əksər hallarda geniş kütlə tərəfindən anlaşılacaq olur. Nümunələr əsasında sitat və eyhamın xüsusiyyətlərinə bir daha nəzər yetirək.

Look at the camera, big brother is watching us cümləsində ingilis yazarı və jurnalisti Corc Oruellin “1984” romanına eyham edilmişdir. Totalitar rejimlərin inşasına qarşı yazılmış bu romanda müəllif *Big brother is watching you* ifadəsini işlədərək avtoritar idarə üsulunun ağır nəticələrini və bu idarə üsulunda insan faktorunun məhrəmiyyəti, azad fikri olmadığını realist dillə ifadə edir. Əsərlə tanış olan dinləyici bu eyhamı anlaya bilər və hələ XX əsrin I yarısında yazılmış bu əsərlə XXI əsr arasında əlaqə qurur.

George Orwell said: “Who controls the past controls the future”. Nümunəsində isə danışan dinləyiciyə “1984” romanından sitatla konkret məlumat verir və burada dinləyicidən hər hansı mənə əlaqəsi qurmaq tələb olunmur, o, verilən sitatı olduğu kimi qəbul edir.

Bununla yanaşı, ingilis dilində işlənən bir sıra terminlərin də bədii ədəbiyyatda işlənərək allüziv mənə ifadə etdiyini görmək mümkündür. Belə ki, bəzi ingilis dilli ölkələrdə istilik ölçmə vahidi kimi Fəranheytdən istifadə olunur. 451 Fəranheytdən isə təxminən 233 Selsiyə bərabərdir. Bu dərəcə kitabların (kağızın) yanmağa başladığı

istiliyin ölçüsüdür. Rey Bredberi öz romanına “451 Faranhey” adını verməklə hazırda bu termin dildə eyham kimi çıxış edir. Romanda yangınsöndürənlər artıq yangın söndürməklə deyil, kitab yandırmaqla məşğulduurlar. Burada avtoritar dövlət və totalitar rejimin nəticəsi olaraq insanların kitab oxumaması, kitab oxuyanların təqib olunması, bundan başqa yangınsöndürənlərin gizlədilmiş kitabları tapıb yandırması, yox etməsi və s. təsvir olunur. Məhz buna görə də, müasir dövrdə şifahi nitqdə “451 Faranhey” ifadəsi cəhalətə səbəb olan, aydın beyinləri yuyan, manqurtlaşdıran tədbirlərə eyham olaraq istifadə edilir.

Həmçinin romanın özündən gətirdiyimiz aşağıdakı sitatda da eyhamın işləndiyini görə bilərik:

Montag stopped eating ... he saw their Cheshire cat smiles burning through the walls of the house. [72, s.1]

Qeyd edilən nümunədə Luos Kerrolun “Alisa möcüzələr diyarında” romanından bizə məlum olan Çəşir pişiyinin təbəssümünə (“Cheshire cat smiles”) eyham edilmişdir. Bu gülüş simvolik xarakter daşıyır, hiyləgər təbəssümü ifadə edir. Nümunədəki eyham oxucu ilə personaj arasında empatiya qurmağa imkan verir, romanla tanış olan oxucu Montaqın üzündəki təbəssümün mənasını başa düşür, onun hiss etdiyi narahatlığı hiss edir.

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, “451 Faranhey” romanı həm gündəlik danışmaq üçün, həm də digər bədii əsərlər baxımdan bir sıra eyhamları özündə ehtiva edir.

NƏTİCƏ

Araşdırmalardan nəticəyə gəlmək olar ki, eyham fikri konkret ifadə etməyə və mətnlərarası əlaqə yaratmağa xidmət edir. Eyhamı işlətmək müəllifdən, anlamaq isə oxucudan müəyyən sahələr ilə bağlı müəyyən dünyagörüşünə, biliklərə malik olmağı tələb edir. Bədii ifadə vasitəsi olan eyham haqqında apardığımız tədqiqatların yekun nəticəsi olaraq aşağıdakıları deyə bilərik:

1. Apardığımız tədqiqata əsasən eyhamın linqvistik vahid kimi ikili quruluşa malik olduğunu öyrəndik. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu dil vahidinin mövcudluğu iki mətnə əsaslanır. Bunlardan ilki, müəllifin əsərində açıq şəkildə təqdim etdiyi mətndir, digəri isə gizlidir və oxucunun, dinləyicinin bunu ehtimal, təxmin etməsi lazımdır.

2. Tədqiqat işi zamanı eyhamın dörd növü haqqında geniş məlumat əldə etdik ki, bunlar da dünyagörüşlə, tarixi hadisələrlə və s. ilə bağlı yaranmışdır və bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapır. Şifahi nitqdə eyhamın aşağıdakı növlərinə tez-tez rast gəlirik:

- Dini eyhamlar (Religious allusions)
- Mifoloji eyhamlar (Mythological allusions)
- Tarixi eyhamlar (Historical allusions)
- Ədəbi eyhamlar (Literary allusions)

3. Bədii üslubi ifadə vasitələr olan metafora, metonimiya, təşbeh də tədqiqat işimizdə öz əksini tapmış, bədii ədəbiyyatlardan nümunə göstərilərək xarakterizə olunmuşdur. Beləliklə, nəticəyə gəldik ki, istər gündəlik nitqimizdə, istərsə də bədii əsərlərin dilində bir fikri izah edərkən təsir gücünü artırmaq və ya ifadəliliyini gücləndirmək üçün bu kimi vasitələrdən istifadə etmiş oluruq.

4. Tədqiqat nəticəsində bədii ifadə vasitələrindən olan epitetlə eyham arasında həm ortaq, həm də fərqli cəhətlər gördük:

Belə ki, hər ikisi dil vasitəsidir və müəyyən mənada məcazlığa malikdirlər. Həm eyham, həm də epitet ifadənin təsir gücünü, emosionallığı artırmağa, həmçinin hər hansı bir fikri, əlaməti vurğulamağa xidmət edir. Hər iki ifadə vasitəsi müəllifin sənətkarlıq gücünü və dünyagörüşünün zənginliyini özündə əks etdirir və diqqətli oxucu tərəfindən anlaşılmağı tələb edir. Beləliklə, belə bir fikir formalaşdırıldı ki,

metafora, metonimiya, təşbeh və eyham məcazi mənə daşdıqlarından birlikdə xarakterizə olundu.

Epitetlə eyham arasında bəzi fərqliliklərin də olduğunu öyrəndik. Epitet müstəqil şəkildə verilə bilmir. Mütləq hər hansı predmetlə birlikdə işlənə bilər. Lakin eyham müstəqil şəkildə işləyə bilər və iki mətn formasında çıxış edir. Yəni eyham işlənən mətndən əlavə işarə olunan başqa bir mətn də mövcud olur. Epitetlərdə yazıçının həyata, hadisəyə, insana münasibəti, onun heyran və sevinci, nifrət və məğlubiyyətsizliyi ifadə olunursa, eyhamlar isə daha çox informativ xarakter daşıyaraq müəllifin çatdırmaq istədiyi hər hansı fikri, ideyanı müəyyən hadisəyə əsaslanaraq bildirir. Epitetin ifadə etdiyi məcazlıq isə hər hansı hadisə, məlumatla deyil, başqa bir əşyanın xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Obrazlılıq və məcazlıq epitetdə daha güclüdür.

5. Eyhamların bir qismi sitat kimi çıxış etmişdir. Sitat kimi formalaşan eyhamlar, hər hansı bir yazıçının, şairin əsərindən olan məşhur bir ifadəni ifadə edir. Eyhamlar söz və söz birləşməsi, cümlə şəklində mövcud olur. Söz şəklində mövcud olan eyhamlara, əsasən, allüziv adlar daxildir. Frazeoloji vahidlər şəklində işlənən seksprizm və bibleizmlər isə söz birləşməsi kimi nitqdə təzahür edir.

6. Bədii ədəbiyyatda və şifahi nitqdə eyhamlar onomastik vahidlərin yaranmasında da xüsusi rola malikdir. Dildə hər bir xüsusi ad müəyyən mənaya malikdir. Eyhamlı adlar isə özlüyündə əsas mənə ilə yanaşı əlavə mənaya da işarə etmək potensialına malikdirlər. Müəyyən olundu ki, bədii mətndə verilən eyham oxucu tərəfindən anlaşılmırsa, onun işlənməsi bir önəm daşımaz.

7. Eyhamların dildə sabitləşməsi onların frazeoloji vahid kimi çıxış etməsi ilə sıx bağlıdır. Eyham fonunda gerçəkləşən frazeoloji vahidlər digər frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq, bədii əsərlərin, bibliyanın mətnləri ilə səsleşir və ümumi məcazlıqla yanaşı işarə etdikləri mətnin də ümumi semantikasına malik olurlar. Dildə bir sıra eyhamlar zamanla dilin frazeoloji qatına daxil olaraq leksik frazeoloji vahid yaradırlar.

8. Gündəlik danışmada eyhamın təzahür vasitələrinə əsasən apardığımız tədqiqatda nitqdə nəzərdə tutulan mənəni çatdırmaq üçün eyhamın iki növü olduğunu

araşdırdıq: yaxın və uzaq eyhamlar. Öyrəndik ki, yaxın eyhamda dinləyiciyə eyhamı anlamaq üçün əlavə bilik tələb etmir, lakin uzaq eyhamda müəyyən qədər bilik, dünyagörüş tələb olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva C.R. Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik təhlili. Fil.ü.f.dok. e.d.al. üçün təq. Ed. Dis. Bakı, 2018, 178s.
2. Abdullayeva Y. Con Faulzun romanlarında bədii eksperimentlər. //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi- nəzəri jurnal, 2019, №2(110), s.219-223.
3. Bənnayeva V.Z. Klassik ingilis poeziyasında bədii ifadə, bədii təsvir vasitələri və onların Azərbaycan dilinə tərcümə yolları. Filol.e.n.dər.al. üçün təq. Ol. Dis. Bakı, 2006, 124s.
4. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212s.
5. Əhməd V. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı, Müəllim nəşriyyatı, 2007, 167s.
6. Əliyeva G. Bədii mətnə allüziv antroponimlərin funksiyaları. // Filologiya məsələləri, 2017, №5, s.223-229.
7. Əliyeva G. Bədii mətnin onomastik mənzərəsi haqqında. // Filologiya məsələləri, 2015, №2, s.137-142.
8. Əlizadə A.İ. Antiutopik roman kontekstində Corc Oruell yaradıcılığı. Bakı, BAAU, 2019, 74s.
9. Hacıyev A.M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Mütərcim, 1996, 376s.
10. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 288s.
11. Hüseynova M.Ə. Mətnin sintaktik-semantik və koqnitiv interpretasiyası. Filol.e.n.dər.al. üçün təq. Ol. Dis. Bakı, 2003, 132s.
12. Musayev O. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 608 s.
13. Quliyeva A.Ə. Bədii ifadə vasitəsi: Eyham və növləri. // Elmi iş beynəlxalq elmi jurnal, 2021, cild 15, say 5, s.34-36.
14. Üslubiyyatın tədris metodikası. Bakı, Təhsil-Elm, 2019, 44s.

15. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, Maarif, 1982, 325s.

Rus dilində:

16. Алешко-Ожевская С.С. Фразеологический состав английского языка и проблемы аллюзивности художественного текста. дис. канд. филол. наук. Москва, 2006, 146с.
17. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Ленинград, Просвещение, 1981, 295с.
18. Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. М.: Высшая школа, 1988, 316с.
19. К.М.Сивачук. Аллюзия и эпитет в дискурсе американского сверхкороткого рассказа Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. Вып. 18 (816) / 2018, 330-352.
20. Коваленко Е.Н. Когнитивные аспекты сказочной аллюзии: Дис. канд. филол. наук. Томск, 2009, 164 с.
21. Новахачева Н.Ю. Стилистический прием литературной аллюзии в газетно-публицистическом дискурсе конца XX- начала XXI веков: Автореф. Дисс. Канд. филол. наук. Ставрополь, 2005, 21 с.
22. Перкас С.В. Парадигматические и синтагматические аспекты лингвистического потенциала топонимов в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1980, 39с.
23. Супрун А.Е. Текстовые реиниценции как языковое явление // Вопросы языкознания, Москва, 1995, №6, с.17-29.

İngilis dilində:

24. Huseynova M.A. English Stylistics. Baku, 2017, 280p.
25. Kheirandish S.M., Dorri N.S. Array of Allusion and its Position in the Persian Speech. // J. Life Sci. Biomed. 3(2), 2013, p.107-111.

26. Leech N.G. A linguistic guide to English poetry. Longmans, 1968, 237p.
27. Lucyna Harmon. Allusions we live by. Indirect language (pp.36-44) Chapter: IV Publisher: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. January 2015.
28. Mckim D.K. The Westminster Dictionary of Theological Terms, Second Edition, Revised and Expanded. Louisville, Westminster John Knox Press, 2014, 380p.
29. Minna Ruokonen. Analysing Translated Allusions: Exploring a Statistical Approach. // VAKKI-symposiumi XXXVI 11.–12.2.2016. 450-461p.
30. Morgan K.O. The Oxford History of Britain. Oxford, Oxford University Press, 2001, 780p.
31. Riyad Manqoush. The Use Of Historical Allusion In Recent American And Arab Fiction. // GEMA Online™ Journal of Language Studies Volume 11(1) 2011, 57-68p.
32. Siefring J. Oxford Dictionary of Idioms, Second Edition Oxford: Oxford University Press, 2004, 351p.
33. Soylemez A.S. Reflections of allusions in translation: A comparative analysis of the Turkish versions of The French Lieutenant's Woman. // RumeliDE Journal of Language and Literature Studies 2021.22 (March), p.948-969.
34. Valiyeva N. A paradigm of contrastive lexicology of the English and Azerbaijani languages. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 214p.
35. William Irwin. The aesthetics of Allusion. // The journal of Value Inquiry 36, 2002, 521-532p.
36. William Irwin. What Is an Allusion? // The Journal of Aesthetics and Art Criticism 59:3 Summer 2001, 287-297p.

Bədii ədəbiyyat:

37. Byron G.G., Bayrin B., Low D.A. Byron: Selected Poetry and Prose. London: Routledge, 1995, 400p.
38. Byron L. The Poetical works of lord Byron. London, Oxford University Press, 1912, 924p.

39. Conrad J. Heart of Darkness. London, Repro Books Limited, 2021, 126p.
40. F. Scott Fitzgerald. The Great Gatsby. London, Bloomsbury Publishing, 2015, 139p.
41. Harper Lee. To Kill a Mockingbird. London, Penguin, 2009, 259p.
42. John F. The french lieutenant's woman. London, Signet Edition, 2009, 395p.
43. Murakami H. 1Q84. New York, Random House, 2017, 812p.
44. Orwell G. 1984. London, Signet Classic, 2009, 328p.
45. Shakespeare W. The works of Shakespeare. Moscow, 1937, 842p.

İnternet resursları:

46. Nəzəri və praktiki ritorika (invensiya, dispozisiya, elokusiya).
<http://static.bsu.az/w22/neshrler/+%20N%C9%99z%C9%99ri%20v%C9%99%20praktiki%20ritorika.doc>
47. Hacıyeva A.K. Amerikan antroponimikası və allüziv adlar.
<https://adu.edu.az/en/adu-haqqinda/elmi-eserler/4085.html>
48. Common Types of Allusions in Films - Beverly Boy Productions.
<https://beverlyboy.com>
49. Estabraq Rasheed. Kinds and Functions of Allusion in English and Arabic Languages: A contrastive Study. University of Mustansiriya Department of English, 2018, 22p. <https://www.iasj.net/iasj/download/c92bdf9866358c65>
50. Nagano, Robin Lee. Allusions in titles of research articles. 135-143p.
https://www.researchgate.net/publication/298728728_Allusions_in_titles_of_research_articles
51. Sally Elizabeth Rowlett. An Analysis of Literary Allusions and Their Significance in Doris Betts's Heading West.
https://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1239&context=utk_chanhonoproj
52. Allusion in a Nutshell
https://www.academia.edu/40313572/ALLUSION_IN_A_NUTSHELL
53. Best Literary Allusions in Harry Potter

- <https://www.josephwriteranderson.com/blog/10-best-literary-allusions-in-harry-potter>
54. <https://literarydevices.net/allusion/>
55. <https://www.rcboe.org/site/handlers/filedownload.ashx?moduleinstanceid=13960&dataid=62580&FileName=Allusions.pdf>
56. <https://notesread.com/20-examples-of-allusion/>
57. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=18406&pno=2>
58. <https://literarydevices.net/examples-of-biblical-allusion/>
59. <http://bitkol.edu.az/upload/file/muasir-azerbaycan-edebi-dilinin-uslublar-sistemi-ve-mecazlar.aynure-memmedzade.pdf>
60. <https://thetrip.ru/az/pencil/allyuziya-kak-stilisticheskii-priem-v-poeticheskomyh-tekstax-allyuzii-eto/>
61. <https://sites.google.com/a/ha.books-now.com/en145/9780199567461-62agmerGEcrisni64>
62. <https://www.examples.com/education/allusion-examples.html>
63. <https://az.wikipedia.org/wiki/Allyuziya>
64. <https://portal.azertag.az/az/node/7978>
65. https://www.smekenseducation.com/wp-content/uploads/bsk-pdf-manager/2020/06/Historical_Allusions.pdf
66. <https://smartblogger.com/allusion-examples/>
67. <https://literarydevices.net/examples-of-allusions-in-songs/>
68. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-allusion.html>
69. <https://medium.com/the-shadow/did-you-catch-them-6-allusions-in-bidens-inaugural-address-b9ed5ec5ce92>
70. <https://www.poetryfoundation.org/poems/46548/harlem>
71. https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2018_2/11HaciyevaA.pdf
72. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-allusion.html>